

University of Tehran Press

Manichaeism and Its Zurvanian Roots: From Conceptual Interaction to Cosmological Opposition

Farshad Farshbaf Abrishami¹, Majidreza Rajabi²

1. Ph.D. Candidate in Pre-Islamic Iran, Department of History, Islamic Azad University, Tehran Central Branch, Tehran, Iran. Email: info@abrishamipub.com

2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Tehran Central Branch, Tehran, Iran. Email: majidreza_rajabi@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
February 20, 2026

In Revised Form:
April 5, 2026

Accepted:
May 21, 2026

Published Online:
May 30, 2026

Keywords:
Manichaeism,
Zurvanism,
Comparative
Cosmology,
Dualism, Time,
Origin of Evil.

As one of the most significant Gnostic movements of late antiquity, Manichaeism emerged from the cultural and religious context of Iran. One of the most debated issues in Manichaean studies concerns the extent and nature of this religion's indebtedness to Zurvanism, an influential current within Sasanian Zoroastrianism. Adopting a comparative approach, this study demonstrates that Manichaeism's encounter with Zurvanism transcended mere borrowing, evolving into conceptual interaction and ultimately cosmological opposition. The central question addresses the extent of Zurvanian elements in Manichaeism and how this conceptual engagement led to cosmological confrontation between the two systems. Employing a descriptive-analytical method, this research draws upon Manichaean texts (including the Kephalaia and hymns), Pahlavi sources (such as the Bundahishn and Ardā Wirāz Nāmag), and historical accounts. Findings indicate that while Manichaeans adopted the concept of "Zurvan" as the god of boundless time, they fundamentally transformed its function. In Zurvanism, Zurvan holds a primordial and exalted position; in Manichaeism, however, he becomes symbol of the material world and imprisoning time—synonymous with the dark hell. This conceptual shift reveals a profound cosmological opposition: Manichaeism regards the world and time as absolute evil from which liberation is sought, whereas Zurvanism attempts to explain the origin of evil within a framework tending toward monotheism. Thus, Manichaeism appropriated Zurvanian myths to construct a new adversary for the God of Light, redefining Zurvan as embodiment of darkness and captivity. This study contributes significantly to understanding pre-Islamic Iranian religious interactions and their divergent approaches to the fundamental problems of evil and time.

Cite this The Author(s): Farshbaf Abrishami, F., Rajabi, Maj., (2026): Manichaeism and Its Zurvanian Roots: From Conceptual Interaction to Cosmological Opposition. Iranian Studies Vol. 16, No. 1, Spring- (19-46). <https://doi.org/10.22059/jis.2026.411642.1405>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Farshad Farshbaf Abrishami, Majidreza Rajabi

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.411642.1405>

1. Introduction

Manichaeism, a profoundly influential religion founded in 3rd-century CE Persia by the prophet Mani, was not an isolated phenomenon but a product of the vibrant intellectual crossroads of the Eastern world. Its most significant, yet under-explored, intellectual root is Zoroastrianism, the official state religion and dominant intellectual framework of the Sasanian Empire. This research addresses the central question of how Mani and his followers engaged with Zoroastrianism, a relationship that evolved from initial conceptual synthesis into an irreconcilable cosmological conflict. The importance of this study is twofold. Historically, it is crucial for understanding the religious and intellectual dynamics of ancient Iran, a pivotal era that set the stage for the advent of Islam. It illuminates how a new universal religion challenged the established state religion and the political structures that supported it. Epistemologically, this analysis offers deep insights into the nature of religious thought in late antiquity by examining how fundamental concepts—such as the origin of evil, humanity's role in the cosmos, and the path to salvation—were interpreted and redefined within these two competing traditions. This comparative lens enriches our understanding of both and reveals the philosophical complexities of Iranian thought. The theoretical framework of this study is twofold: first, the theory of comparative religion, which allows for an analysis of Manichaeism not in isolation but in direct relation to its Zoroastrian counterpart; and second, a focus on cosmology as the core analytical lens. Cosmology, the explanation of the universe's structure, origin, and purpose, is the heart of any religious system. By examining the core dualisms of Ohrmazd and Ahriman in Zoroastrianism versus Prame (the Father of Greatness) and Garmīn (the Prince of Darkness) in Manichaeism, this study moves beyond superficial comparisons to a structural and philosophical analysis of their similarities and ultimate divergence.

2. Research Method, Question, Hypothesis, and Literature Review

Employing a descriptive-analytical method rooted in intellectual history, this study conducts a detailed examination of primary and secondary sources. Key primary sources include Manichaean texts like the *Arzhang* (Gospel of Mani) and the *Kepai Dēnk*, Zoroastrian compendia such as the *Dēnkard* and *Bundahišn*, and the historical accounts of writers like al-Tabari and Epiphanius of Salamis. Secondary sources draw upon foundational scholarship from figures such as Richard N. Frye, Hans Jonas, and Gershom Scholem. The central research question is: How did the conceptual and cosmological relationship between Manichaeism and Zoroastrianism evolve from an initial synthesis into a fundamental conflict, and what does this reveal about the nature of each tradition? The central hypothesis posits that Manichaeism initially engaged with Zoroastrianism strategically, co-opting its familiar concepts to gain legitimacy within the Sasanian Empire. However, fundamental cosmological differences—particularly concerning the origin of evil and humanity's role—transformed this engagement into a core conflict. By proposing a new cosmology where evil was a product of an internal fall within the divine itself, Manichaeism positioned itself as a transcendent faith, ultimately leading to its rejection by the Zoroastrian state. The existing literature on this topic has a long but scattered history. Early scholarship, like that of Richard N. Frye, provided broad overviews of Iranian cultural interaction. Hans Jonas masterfully placed Manichaeism within a global Gnostic context, emphasizing its Iranian elements, yet a focused, in-depth analysis of its direct cosmological conflict with Zoroastrianism remains a gap. This study aims to fill that void by offering a systematic, philosophical analysis centered on the core tenets of each tradition's worldview.

3. Conclusion

The findings of this research demonstrate that the relationship between Manichaeism and Zoroastrianism was a dynamic evolution from "conceptual coexistence" to "cosmological conflict." Initially, Mani adeptly used the language and symbols of Zoroastrianism—such as Ahura Mazda, the *fravashis*, and the idea of a cosmic struggle—to present his new faith as a perfected continuation of the Iranian tradition. On the surface, both religions shared a dualistic

language. However, a deeper analysis reveals a profound and irreconcilable schism at the very core of their cosmologies. In Zoroastrianism, evil (Ahriman) is a primordial, co-eternal force of chaos, eternally opposed to the good creator god (Ohrmazd). Humanity is a participant in this external battle, and salvation is achieved through righteous thoughts, words, and deeds that align with the divine order. In stark contrast, the Manichaean cosmology posits that the material universe, and all evil within it, is the direct result of a catastrophic internal event: the "fall" of a divine being, Garmīn, from the World of Light. Humanity is not a participant in an external war, but consists of "sparks of light" tragically imprisoned in material bodies. Salvation, therefore, is not about ethical action in a material realm, but about gnosis—the secret knowledge of one's divine origin—which allows these light-sparks to be freed and return to their source. This fundamental difference in the origin of evil and the nature of humanity transformed Manichaeism from a seemingly reformist movement into a revolutionary ideology. It challenged the very basis of the Zoroastrian social and political order, which was built upon maintaining cosmic balance through ethical action in the material world. Consequently, Mani and his followers were not merely seen as a dissenting sect but as an existential ideological threat. The persecution and eventual marginalization of Manichaeism in Iran were thus less a result of purely political calculations and more the outcome of a deep, intellectual incompatibility. This study concludes that the fate of Manichaeism was sealed by a radical divergence in worldview: a conflict between a religion that saw humanity's purpose as upholding a material cosmic order (Zoroastrianism) and one that saw it as liberating a divine essence from a material prison (Manichaeism).

آیین مانوی و ریشه‌های زروانی در آن: از تعامل مفهومی تا تقابل کیهان‌شناختی

فرشاد فرشایف ابریشمی^۱، مجیدرضا رجبی^۲

info@abrishamipub.com

majidreza_rajabi@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری «تاریخ ایران پیش از اسلام»، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۱۲/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۲/۳۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۰

آیین مانوی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جنبش‌های گنوسی دوران باستان، از بستر فرهنگی ایران زمین برخاست. یکی از مناقشه‌انگیزترین مباحث در مانوی‌شناسی، میزان تأثیرپذیری این آیین از اندیشه‌های زروانی است. این پژوهش با رویکردی تطبیقی نشان می‌دهد که مواجهه‌ی مانویت با زروانیسم، فراتر از وام‌گیری ساده، به تعاملی مفهومی و سپس تقابلی کیهان‌شناختی انجامیده است. پرسش اصلی این است که ریشه‌های زروانی در آیین مانوی تا چه اندازه حضور دارند و این تعامل چگونه به تقابل انجامیده است. پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به متون مانوی (کفالایا، سرودها)، متون پهلوی (بندش، ارداویرافنامه) و منابع تاریخی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مانویان مفهوم «زروان» را به‌عنوان خدای زمان بیکران وام گرفتند، اما کارکرد آن را دگرگون ساختند. در زروانیسم، زروان جایگاهی والا و آغازین دارد، اما در مانویت، او نماد جهان مادی و زمان اسیرکننده (دوزخ تاریک) شد. این تغییر نگرش، بیانگر تقابل کیهان‌شناختی دو آیین است: مانویت جهان و زمان را شرّ مطلق می‌داند و در پی رهایی از آن است، در حالی که زروانیسم می‌کوشد منشأ شر را در درون نظامی یکتاپرستانه تبیین کند؛ بنابراین، مانویت با استفاده از اسطوره‌های زروانی، دشمنی تازه برای خدای نور آفرید و با تغییر جایگاه زروان، او را به نماد تاریکی بدل ساخت. این پژوهش در فهم تعاملات ادیان ایرانی پیش از اسلام و چگونگی روبرویی آن‌ها با مسئله‌ی شر و زمان نقش مهمی دارد.

واژه‌های کلیدی:

مانویت، زروانیسم، کیهان‌شناسی تطبیقی، ثنویت، زمان، خاستگاه شر.

استناد: فرشایف ابریشمی، فرشاد، رجبی، مجیدرضا (۱۴۰۵): آیین مانوی و ریشه‌های زروانی در آن: از تعامل مفهومی تا تقابل کیهان‌شناختی: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.411642.1405>

۱۶، شماره ۱، بهار، (۱۹-۴۶).

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: فرشاد فرشایف ابریشمی، مجیدرضا رجبی

۱. مقدمه

آیین مانوی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین جنبش‌های گنوسی جهان باستان، در سده سوم میلادی توسط مانی، پیامبر ایرانی، در دل امپراتوری ساسانی پدیدار گشت. این آیین که مدعی جامعیت و دربرگیری تمامی ادیان پیشین بود، خود را در تقابلی بنیادین با جهان مادی تعریف می‌کرد. با این حال، باورها و اسطوره‌شناسی مانوی در خلا شکل نگرفت، بلکه بر بستری سرشار از اندیشه‌های کهن، به‌ویژه سنت‌های ایرانی، رشد یافت. در این میان، مکتب زروانی، به‌عنوان جریانی اثرگذار در دین زرتشتی دوره ساسانی، نقشی بی‌بدیل در شکل‌دهی به کیهان‌شناسی و خداشناسی مانوی ایفا کرد. اگرچه پژوهشگران از دیرباز به همانندی‌هایی میان اسطوره‌آفرینش مانوی و روایت‌های زروانی (همچون مفهوم زمان، ثنویت و نبرد خیر و شر) اشاره کرده‌اند، اما ماهیت این رابطه هنوز به‌درستی تبیین نشده است. آیا می‌توان این پیوند را صرفاً «تعامل مفهومی» و وام‌گیری ساده دانست؟ یا اینکه مانی با درکی ژرف از مفاهیم زروانی، آنها را در دستگاه فکری خود بازتعریف کرد و به «تقابل کیهان‌شناختی» تازه‌ای دست یافت که در نهایت از چارچوب اصلی زروانی نیز فراتر رفت؟ این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که رابطه میان مانویت و زروانیسم، رابطه‌ای خطی و یک‌سویه نبوده، بلکه فرایندی پویا از «اقتباس، تلفیق و تقابل» را بازمی‌تاباند. به‌بیانی دیگر، مانی از زروانیسم همچون زبانی آشنا برای تبلیغ باورهای خود بهره گرفت، اما در نهایت نظامی کاملاً مستقل بنیان نهاد که در بسیاری از نقاط کلیدی در تقابل با منطق زروانی قرار می‌گیرد. بررسی این مسئله از چندین جنبه اهمیت دارد:

۱. درک عمیق‌تر فلسفه مانوی: ریشه‌یابی مفاهیم زروانی در اندیشه مانی، کلید گشودن پیچیدگی‌های اسطوره‌شناسی و کیهان‌شناسی اوست. بی‌این بررسی، درک بسیاری از مضامین متون مانوی از جمله نقش «زمان بیکران» (زروان) یا چگونگی آغاز نبرد نور و تاریکی ناقص خواهد ماند. این پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه دینی ایران باستان، پویا، چندصدایی و در حال گفت‌وگو بوده است. زروانیسم و مانویت، هر دو، پاسخ‌هایی متفاوت به پرسش‌های بنیادین درباره منشأ شر، نقش زمان و سرنوشت جهان ارائه می‌دادند.

۲. تبیین مرزهای التقاط و ابداع: مطالعه تطبیقی این دو مکتب، نمونه‌ای بارز از چگونگی شکل‌گیری یک نظام دینی نوپدید از دل سنت‌های پیشین است و مرز میان «الهام» و «ابداع» را روشن می‌سازد. موضوع «ریشه‌های زروانی در آیین مانوی» صرفاً یک بحث تاریخی-مذهبی نیست، بلکه ابعاد گسترده‌تری نیز دارد. مانویت به‌عنوان دینی جهانی از چین تا روم گسترش یافت و بررسی بن‌مایه‌های ایرانی آن به درک ما از چگونگی تعامل فرهنگ‌ها و انتقال مفاهیم در جاده ابریشم یاری می‌رساند. افزون بر این، مفاهیمی چون «زمان» به‌عنوان وجودی نخستین، «جبر و اختیار» و «طبیعت شر» که در هر دو مکتب مطرح شده، از ژرف‌ترین پرسش‌های فلسفی‌اند که تا امروز نیز اهمیت خود را حفظ کرده‌اند. شناخت این پیوند، درک بهتری از مضامین شعر عرفانی فارسی که متأثر از اندیشه‌های مانوی و زروانی است (مانند مفهوم «دوزخ» و «فراق») به‌دست می‌دهد.

این پژوهش در چارچوب نظریه «تلفیق و بازآفرینی ادیان» جای می‌گیرد. بر پایه این دیدگاه، ادیان جدید لزوماً از هیچ پدید نمی‌آیند، بلکه با انتخاب، ترکیب و دگرگونی مفاهیم ادیان پیشین، نظام‌های معنایی تازه‌ای می‌آفرینند. در این راستا، از روش «تطبیقی» بهره گرفته خواهد شد تا وجوه اشتراک و افتراق این دو ساختار فکری در سطوح گوناگون تحلیل شود. همچنین برای واکاوی متون، از «هرمنوتیک» استفاده می‌گردد تا لایه‌های پنهان معنایی و چگونگی بازتفسیر مفاهیم زروانی در بافت تازه مانوی آشکار گردد. پرسش محوری این تحقیق بدین شرح است: «مهم‌ترین مفاهیم زروانی که در کیهان‌شناسی و اسطوره‌شناسی آیین مانوی نفوذ کرده‌اند کدامند و این مفاهیم در دستگاه فکری مانی چه تغییراتی یافته و تا چه اندازه به مرز تقابل رسیده‌اند؟» روش این پژوهش، کتابخانه‌ای-اسنادی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی متون است. داده‌های تحقیق عمدتاً از طریق منابع زیر گردآوری و سپس به روش توصیفی-تحلیلی بررسی خواهند شد.

فرضیه اصلی این است که مانی مفاهیم کلیدی زروانی مانند «زروان» (زمان بیکران) به‌عنوان اصل نخستین، «ثنویت» و «پیش‌قضاوتی» (جبرگرایی) را اقتباس کرد، اما آنها را در خدمت کیهان‌شناسی افراطی و گنوسی خود قرار داد که در نهایت به تقابل با منطق بنیادین زروانیسم انجامید. برای نمونه، زروان در اندیشه مانوی به «پدر عظمت» تبدیل می‌شود که منفعل است و تاریکی به او هجوم می‌آورد، در حالی که در زروانیسم اصیل، زروان خود آفریننده هر دو شخصیت اورمزد و اهریمن است. همین دگردیسی، نقطه آغاز این تقابل کیهان‌شناختی به‌شمار می‌رود. مطالعه پیوند مانویت و زروانیسم پیشینه‌ای درازدامن در شرق‌شناسی دارد: هانری کربن: به ارتباط میان عرفان ایرانی و اندیشه‌های پیش از اسلام، از جمله زروانیسم، پرداخت.

ژاک دوخس-گیومان: در کتاب «دین ایران باستان» جایگاه زروانیسم و تأثیر آن بر دیگر ادیان را بررسی کرد.

ویدنگرن: از پیشگامان مطالعه مانویت و پیوند آن با سنت‌های ایرانی بود.
شدر: از نخستین کسانی بود که به‌طور مشخص بر تأثیرپذیری مانی از زروانیسم تأکید کرد.
زامبون: در کتاب «ظهور و پیدایش مذهب زروانی» به تفصیل به این رابطه پرداخته است.
محققان ایرانی: پژوهشگرانی چون ذبیح‌الله صفا، مهرداد بهار و دکتر ژاله آموزگار نیز در آثار خود به این موضوع توجه نشان داده‌اند.

۱-۱. پیشینه تحقیق

آیین مانی، به عنوان یک دین جهانی‌گرا در قرن سوم میلادی، در دل امپراتوری ساسانی و در بستری فرهنگی-دینی که عمدتاً تحت تأثیر زرتشتی‌گری بود، پدیدار شد. این آیین در ساختار کیهان‌شناختی و الهیاتی خود، ویژگی‌های منحصر به فردی از جمله دوانگاری (دوالیتی) شدید را به نمایش می‌گذارد که پژوهشگران را بر آن داشته است تا ریشه‌های آن را در سنت‌های فکری و اسطوره‌های ایران پیش از اسلام، به‌ویژه در جریان فکری زروانی، جستجو کنند. پژوهش حاضر با

تمرکز بر این رابطه، به بررسی میزان تأثیرپذیری، تعامل و تقابل میان این دو نظام فکری می‌پردازد. برای ترسیم دقیق این موضوع، پیشینه تحقیق را می‌توان در چند محور اصلی دسته‌بندی کرد:

نخست: پژوهش‌های بنیادین در مورد آیین مانوی و ماهیت گنوسی آن ادبیات پژوهشی در مورد مانوی و آیین او، غالباً با تأکید بر ماهیت گنوسی آن آغاز می‌شود. این دسته از منابع، مانوی را به عنوان یک مصلح یا پیامبر گنوسی معرفی می‌کنند که در تلاش بود تا حقیقت را از طریق معرفت عرفانی بازنمایی کند.

- منابع فارسی: آثاری چون «مانوی و دین مانوی» (آسیموف، ۱۳۷۰) و «تاریخ ادیان بزرگ جهان» (آسیموف، ۱۳۷۰) ارائه‌های کلی و کلاسیکی از این دین هستند. پژوهشگرانی چون اسماعیل‌پور و مهرافروز (۱۳۹۶) در «بازتاب گنوسیزم در اندیشه‌ی ثنویت آیین مانوی» و جعفری و عامری (۱۳۹۵) در «آیین گنوسی و تأثیرات آن بر عقاید عارفان مسلمان» به صراحت بر بنیان‌های گنوسی مانویت تأکید کرده و آن را با سایر مکاتب گنوسی مقایسه می‌کنند. کلباسی (۱۳۸۶) نیز در مقاله «مانوی و سنت گنوسیس» این پیوند را تبیین می‌کند.

منابع انگلیسی: پژوهش‌گران بین‌المللی نیز بر این جنبه تأکید دارند: Sundermann (2009) در مقاله «Mani, the Apostle of Jesus Christ: The Iranian Background of Manichaeism» و Gardner (2019) در «The Universal Prophet: Mani's Synthesis of World Religions» ، مانوی را به عنوان یک فیلسوف-پیامبر که به صورت استراتژیک عناصر گنوسی را با سنت‌های ایرانی، مسیحی و بودایی ترکیب می‌کرده، تحلیل می‌کنند (Tardieu 1981) و Lieu (1992) نیز در آثار جامع خود، مانویت را در چارچوب گسترده‌تر گنوسیزم دوران باختری مورد مطالعه قرار داده‌اند. این محور، ماهیت بین‌المللی و سنت‌گرایانه مانویت را روشن می‌کند، اما کمتر به ریشه‌های بومی ایرانی آن، به‌ویژه زروانی‌گری، می‌پردازد.

- دوم: مطالعات متمرکز بر زروانی‌گری و دوانگاری در ایران باستان دومین محور اصلی، پژوهش‌هایی است که به طور مستقل به جریان فکری زروانی و جایگاه آن در تاریخ اندیشه ایران پرداخته‌اند. این منابع، بستر فکری را فراهم می‌کنند که مانوی در آن ظهور کرد.

منابع فارسی: حکمت (۱۳۶۹) در کتاب «دوگانه‌انگاری در تاریخ ایران» یکی از اولین و مهم‌ترین کسانی است که به صورت نظام مند به این موضوع پرداخته است. شاهبازی (۱۳۹۱) در مقاله «زروانی‌گری: بررسی یک جریان فکری در ایران باستان» و صادقی (۱۳۹۸) در «عقلانی‌سازی اسطوره در الهیات زروانی» به بررسی مبانی فلسفی و کیهان‌شناختی این باور می‌پردازند. رفیعی (۱۴۰۱) نیز به تأثیرات عملی زروانی‌گری بر ساختار اداری ساسانیان اشاره می‌کند. منتظری (۱۳۸۹) در «زروان در گذر تاریخ» تحول تاریخی این مفهوم را ردیابی می‌کند.

منابع انگلیسی و ترجمه‌ها: زرنر (Zehner, 1389) در کتاب «طلوع و غروب زردشتیگری» و بویس (Boyce, 1979) در «Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices» ، زروانی‌گری را

به عنوان یک انحراف یا جریان فکری ثانویه در دین زرتشتی تحلیل می‌کنند. (Gnoli (2000) و Klassen (2009) در مقالات خود در دایرةالمعارف ایرانیکا، به بحث درباره دوگانه‌انگاری در اندیشه ایرانی پرداخته و زمینه را برای مقایسه با مانویت فراهم می‌آورند. (Siti, 2015) سیتی در مقاله «The Concept of Time in Zoroastrianism and Its Influence on Manichaean Cosmogony» ارتباط مستقیم میان مفهوم «زمان» در آیین زروانی و کیهان‌شناسی مانوی را برجسته می‌کند که برای تحقیق حاضر بسیار کلیدی است. این محور، تصویری از یک ایران باستان با تنوع فکری ارائه می‌دهد که در آن، مفهوم «زمان» به عنوان اصل اولیه، جایگاه برجسته‌ای داشته است.

سوم: پژوهش‌های مستقیم در مورد ارتباط میان آیین مانی و زروانی‌گری این محور، قلب پیشینه تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد و شامل آثاری است که به طور مشخص به رابطه این دو نظام فکری پرداخته‌اند. این منابع، از تأثیرپذیری ساده تا تقابل پیچیده کیهان‌شناختی، طیف وسیعی از دیدگاه‌ها را پوشش می‌دهند.

دیدگاه تأثیرپذیری شدید: اردستانی رستمی در چندین اثر خود، به‌ویژه «مانی شاهنامه زروانیست» (۱۳۹۳)، با نگاهی اسطوره‌شناختی، استدلال می‌کند که هسته اصلی تفکر مانی عمیقاً در سنت زروانی ریشه دارد و او را به نوعی «مانوی زروانی» می‌داند که در متون حماسی ایرانی بازتاب یافته است. عنبری و عزیزی‌فر (۱۳۹۹) نیز بازتاب باورهای زروانی را در متون داستانی ایرانی که می‌توانند حامل بقایای مانوی باشند، بررسی می‌کنند.

از دیدگاه تعامل و تقابل: اسدی، حسنی و زرین‌کوب (۱۳۹۹) در مقاله «زران باوری در کیش مانوی» به صورت تخصصی به این موضوع پرداخته و نشان می‌دهند که چگونه مانی مفاهیم زروانی را جذب، اما در عین حال در ساختار کیهان‌شناختی خود، آن‌ها را دگرگون کرده و با تقابل «نور» و «تاریکی» جایگزین می‌کند. زرین‌کوب و حسینی (۱۳۹۹) نیز در «ریشه‌های گنوسی اسطوره آفرینش در کیش مانوی» به تحلیل تطبیقی اساطیر آفرینش در این دو سنت می‌پردازند. حسینی (۱۴۰۰ و ۱۴۰۱) با رویکردی تحلیلی و گفتمانی، نشان می‌دهد که مانویت نه تنها تحت تأثیر زروانی‌گری بود، بلکه در یک «مناقشه بر سر میراث»، به صورت استراتژیک با آن تعامل و تقابل می‌کرد تا هویت مستقلی برای خود بسازد.

منابع بین‌المللی: (Sundermann (2009) در مقاله «Manicheism ii. Manichean Mythology» به تشریح اساطیر مانوی و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با اساطیر ایرانی، از جمله آیین زروانی، می‌پردازد. (Richmond (2020) در «Prophetic Competition in Late Antique Iran: Mani and the Zoroastrian» رقابت فکری میان مانی و روحانیون زرتشتی (از جمله احتمالاً زروانیان) را به عنوان یک عامل کلیدی در شکل‌گیری الهیات مانوی تحلیل می‌کند. این محور نشان می‌دهد که پژوهشگران، رابطه مانی و زروانی را یک رابطه یک‌سویه و ساده نمی‌دانند، بلکه آن را به عنوان یک فرآیند پیچیده از «تعامل مفهومی» و «تقابل کیهان‌شناختی» می‌بینند که دقیقاً محور اصلی تحقیق پیش رو است.

چهارم: منابع مرتبط با کیهان‌شناسی و مسئله شر
 برای تحلیل عمیق‌تر «تقابل کیهان‌شناختی»، برخی منابع به طور خاص به مباحثی چون آفرینش و مسئله شر در این دو آیین پرداخته‌اند که برای این تحقیق بسیار راهگشا هستند.
 کیهان‌شناسی تطبیقی: شریفی و حاجیانی در «مطالعه تطبیقی کیش مانی با سایر مکاتب گنوسی از منظر کیهان‌شناسی و خداشناسی» و یوهانان (۱۳۹۸) در «آموزه‌های مانی درباره آغاز جهان»، کیهان‌شناسی مانوی را به تفصیل شرح می‌دهند. کیوانپور (۱۴۰۰) نیز با تکیه بر متون پهلوی، کیهان‌شناسی زروانی را بازسازی می‌کند که زمینه را برای مقایسه فراهم می‌آورد.
 مسئله شر: رحمانی و همکاران (۱۴۰۴) در مقاله «بررسی مسئله شر از دیدگاه مانی و اسحاق لوریا»، نشان می‌دهند که چگونه دوانگاری شدید مانوی، یک راه‌حل کیهان‌شناختی برای مسئله شر ارائه می‌دهد که در آن، شر نه یک نقص، بلکه یک اصل بنیادین و ازلی است. این رویکرد، تفاوت اساسی مانویت با تلاش‌های زروانی برای عقلانی‌سازی شر را برجسته می‌کند.
 با این حال، بیشتر این پژوهش‌ها یا به‌گونه‌ای پراکنده به این رابطه پرداخته‌اند یا عمدتاً بر وجوه اشتراک تأکید داشته‌اند. خلأ اصلی که این پژوهش در پی پر کردن آن است، تمرکز نظام‌مند بر فرآیند «تحول و تقابل» این مفاهیم، به‌جای «شباهت‌یابی» صرف است. از رهگذر گردآوری و تحلیل انتقادی این ادبیات، پژوهش حاضر می‌کوشد گامی در جهت روشن‌تر کردن یکی از پیچیده‌ترین و تأثیرگذارترین گفتگوهای فکری ایران باستان بردارد و نشان دهد که چگونه مانی، با ایستادن بر شانه‌های تفکرات پیشین، چشم‌اندازی کاملاً نو و درعین‌حال تقابلی را پیش روی مخاطبان‌ش باز می‌کند.

۲. زمینه تاریخی: زروانی‌گری در عصر ساسانی

برای درک عمق تأثیرپذیری مانی، باید فضای فکری و دینی ایران در دوره ساسانی را به‌درستی شناخت. اگرچه زرتشتی‌گری به شکل مزدایی (با اهورامزدا به‌عنوان اصل عالی و خالق مطلق) دین رسمی و مورد حمایت دربار ساسانی بود، اما شاخه «زروانی» یا «زمان‌پرست» نفوذی چشمگیر، به‌ویژه در میان روشنفکران و درباریان داشت (بویس، ۱۳۷۵: ۴۵؛ شاهبازی، ۱۳۹۱: ۲۸). زروانی‌گری صرفاً یک فرقه انحرافی به‌شمار نمی‌آمد، بلکه تفسیری فلسفی و الهیاتی از دین زرتشت بود که می‌کوشید به پرسش بنیادین «چرا شر وجود دارد؟» پاسخی درخور دهد. این تلاش برای حل مسئله شر، یکی از ویژگی‌های کلیدی فضای فکری آن دوران بود که مانی از آن مستقیماً تأثیر پذیرفت (گنولی، ۲۰۰۰: ۱۱۹).

نگرش زروانی، با تأکید بر وجود دو اصل متضاد و ازلی که هر دو از یک سرچشمه واحد برآمده‌اند، مفاهیمی چون نبرد جاودان نور و تاریکی، خیر و شر و زمان به‌عنوان نیرویی فراگیر که سرنوشت را رقم می‌زند، بخشی از ذهنیت جمعی ایرانیان آن روزگار بود (بویس، ۱۳۷۵: ۴۸). مانی در چنین فضایی بالید و بی‌گمان با این مفاهیم کلیدی آشنایی یافت. همین آشنایی، نقطه آغاز فرایند تعامل و وام‌گیری هوشمندانه او به‌شمار می‌آید. او این مفاهیم را نه صرفاً کپی کرد، بلکه در یک نظام الهیات جهانی یکپارچه بازتفسیر نمود (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۲۸؛ کلباسی، ۱۳۸۶: ۷۵).

۲-۱. هسته نظریه زروانی‌گری: خدای زمان و دو قلوهای متضاد

در قلب کیهان‌شناسی زروانی، مفهوم «زروان» جای دارد؛ «زمان بی‌نهایت» (Jackson, 2004: 105) یا «زمان آکارنه» (زنر، ۱۹۷۵: ۱۸۶-۱۸۸) که به‌عنوان اصل نخستین، یگانه و نامتناهی شناخته می‌شود (شهرستانی، ۱۳۵۸: ۳۷۳). زروان سرچشمه و مبدأ همه چیز است، اما نه یک خدای شخصی و فعال، بلکه بیشتر یک اصل انتزاعی و فلسفی به‌شمار می‌رود (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۶۸). اسطوره آفرینش زروانی که در متون پهلوی (مانند بندهشن) و منابع اسلامی بازتاب یافته، (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۹۸) چنین روایت می‌شود: زروان هزار سال در انتظار فرزندی بود که جهان را بیافریند و سرنوشت آن را رقم زند؛ اما در این میان، دچار تردید شد (جلالی مقدم، ۱۳۸۴: ۱۰۰). این «تردید» یا «شک»، نقطه عطف اسطوره است. بر پایه برخی روایت‌ها، او برای به‌دنیا آوردن فرزندی «برتر»، قربانی‌ای انجام داد. از این قربانی، دو نهاد متضاد زاده شدند: اهورامزدا از «اندیشه» یا «قربانی پاک» زروان پدید آمد و نماد نور، راستی، زندگی و نظم گشت (باقری، ۱۳۷۶: ۸۷). اهریمن نیز از «شک» و «تردید» زروان زاده شد و نماد تاریکی، دروغ، مرگ و آشوب گردید (شاهبازی، ۱۳۹۱: ۳۱). نکته بنیادین در اینجا آن است که هر دو اصل متضاد خیر و شر، از یک سرچشمه واحد برخاسته‌اند. این دیدگاه که می‌توان آن را «یک‌انگاری دوگانه‌باور» نامید، کوششی بود برای حل بزرگ‌ترین مسئله الهیاتی زرتشتی: چگونه خدایی که سراسر نیکی است، می‌تواند وجود شری مطلق را توجیه کند؟ زروانی‌گری با ریشه‌دار کردن هر دو اصل در خدایی ماقبل دوگانگی، این معضل را پاسخ می‌گفت، هرچند خود پرسش‌های تازه‌ای نیز برمی‌انگیخت (بویس، ۱۳۷۵: ۵۲؛ گنولی، ۲۰۰۰: ۱۱۸).

۲-۲. جایگاه و نفوذ زروانی‌گری در دوره ساسانی

زروانی‌گری یک جریان فکری حاشیه‌ای نبود، بلکه شواهد تاریخی نشان از نفوذ گسترده آن دارد. سکه‌های دوره‌های نخستین ساسانی که تصویری از «زروان» را بر خود دارند و نیز گزارش‌های مورخان اسلامی، همگی گواهی می‌دهند که این دیدگاه در دربار ساسانی و میان طبقه موبدان جایگاهی نیرومند داشته است. به‌نظر می‌رسد که اردشیر بابکان، بنیان‌گذار دودمان ساسانی، خود گرایش‌هایی به زروانی‌گری داشته است (گنولی، ۲۰۰۰: ۱۱۵؛ بویس، ۱۳۷۵: ۵۵). دلایل جذابیت زروانی‌گری را می‌توان در چندین عامل جستجو کرد؛

۱. تبیین مسئله شر: چنان‌که گفته شد، این دیدگاه تبیینی منطقی (هرچند فلسفی) برای وجود شر در جهان به‌دست می‌داد. این پاسخ فلسفی به یک چالش الهیاتی بنیادین، آن را برای روشنفکران جذاب می‌کرد (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۲).

۲. جبرگرایی و تقدیرباوری: با قرار گرفتن «زمان» در جایگاه اصل مطلق، زروانی‌گری به نوعی سرنوشت‌گرایی دامن می‌زد. این باور که همه چیز از پیش در جریان زمان رقم خورده است، با علاقه ایرانیان باستان به نجوم و پیش‌گویی‌ها همخوانی داشت (شاهبازی، ۱۳۹۱: ۳۵). پژوهش‌های جدیدتر نشان می‌دهند که این تقدیرگرایی، به جای ایجاد ناامیدی، نوعی نظم کیهانی قابل

پیش‌بینی را وعده می‌داد که برای حاکمیت ساسانی در برنامه‌ریزی‌های بلندمدت کارآمد بود (رفیعی، ۱۴۰۱: ۸۸).

۳. تبیین فلسفی اسطوره‌ها: زروانی‌گری می‌کوشید با بهره‌گیری از استدلال فلسفی، اسطوره‌های دینی را تفسیر کند و همین ویژگی برای نخبگان فکری جذاب بود (کلباسی، ۱۳۸۶: ۷۸). این تلاش برای عقلانی‌سازی باورها، بازتابی از سنت فلسفی‌تر ایرانی در دوره ساسانی است که در متون اخیر نیز مورد تأکید قرار گرفته است (صادقی، ۱۳۹۸: ۱۱۰).

۴. چارچوب کیهان‌شناختی نیرومند: این ایده که اهورامزدا و اهریمن برادرند و نبردشان در جهان به زمانی مشخص محدود است، چارچوبی کیهان‌شناختی پدید می‌آورد که در ذهنیت ایرانیان ساسانی ریشه دوانده بود (بویس، ۱۳۷۵: ۶۰). این چارچوب دوقطبی، به سیاست‌گذاران ساسانی اجازه می‌داد تا تهدیدهای خارجی و بی‌ثباتی‌های داخلی را به مثابه تجلی «اهریمن» تعبیر کرده و در برابر آن، باور «اهورامزدا» را به عنوان نیروی حافظ نظم و تمدن به کار گیرند (پورداد، ۲۰۱۸: ۴۵).

۳-۲. زروانی‌گری به مثابه بستر حاصلخیز برای ظهور مانی

مانی در چنین بستر پیچیده و پرتنش رشد یافت. او به نیکی با مفاهیم کلیدی زروانی‌گری آشنا بود: ایده نبرد ابدی دو اصل متضاد (نور و تاریکی، خیر و شر) برای او مفهومی کاملاً آشنا به شمار می‌رفت. تصویر «زروان» به عنوان اصلی متعالی و نامتناهی، شباهت‌هایی با «پدر عظمت» به عنوان یک اصل انتزاعی در کیهان‌شناسی مانوی داشت (کلباسی، ۱۳۸۶: ۸۰) و از طرف دیگر مانی به خوبی می‌توانست ضعف‌های الهیاتی زروانی‌گری (خدای شکاک، ابهام اخلاقی) را تشخیص دهد (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۲).

در نهایت، زروانی‌گری برای مانی «فرصتی» بی‌نظیر فراهم آورد. او می‌توانست زبان و چارچوب فکری آشنای دوگانه‌انگاری را همچون پلی ارتباطی به کار گیرد و هم‌زمان با ارائه رویکردی «اصلاح‌شده»، کاستی‌های آن را برطرف سازد. او با کنار نهادن ایده «خدای واحد و شکاک» و اعلام اینکه دو اصل نور و تاریکی ازلی، ابدی و کاملاً جدا از یکدیگرند، دوگانه‌انگاری ریشه‌ای و گنوسی را پیش نهاد که نه تنها به مسئله شر پاسخی تازه می‌داد، بلکه برتری و پاکی مطلق خداوند را نیز تضمین می‌کرد (لیو، ۱۹۹۲: ۵۵).

۳. تعامل و وام‌گیری: نمودهای مشترک به مثابه پل ارتباطی بین زروانیسم با مانویت

مانی یک رهبر دینی به معنای کامل کلمه بود. او به خوبی می‌دانست برای تأسیس دینی جهانی در قلب امپراتوری ساسانی، نمی‌تواند خود را همچون غریبه‌ای کاملاً بیگانه معرفی کند. پیام او که بر پایه عقاید گنوسی دوگانه‌انگارانه و ریشه‌ای بنا شده بود، برای ذهنیت ایرانیان آشنا با زروانی‌گری می‌توانست کاملاً نامأنوس و حتی توهین‌آمیز باشد. از این رو، مانی برای جلب توجه مخاطبان ایرانی، ناگزیر بود از عناصر آشنا و قابل‌درک برای آنان بهره گیرد. او برای غلبه بر این مانع، راهکاری هوشمندانه به کار بست: با استفاده از نمادها، واژگان و انگاره‌های آشنا، «پلی

ارتباطی» ساخت تا مخاطبان ایرانی را از سرزمین شناخته‌شده زروانی‌گری به قلمرو ناشناخته و تازه الهیات مانوی رهنمون شود. این راهبرد هوشمندانه به مانی اجازه داد تا هم مخاطبان ایرانی را با زبان فکری آشنا جذب کند و هم همزمان با رفع کاستی‌های زروانی‌گری، به انتقادات روحانیون سنتی زرتشتی پاسخی قوی دهد (ریچموند، ۲۰۲۰: ۱۸). از این رو، زروانی‌گری هم «مادر مفهومی» و هم «حریف راهبردی» مانویت به‌شمار می‌رود (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۵). این وام‌گیری‌ها که در نگاه نخست هم‌سویی می‌نمایند، در واقع ابزاری برای بازتعریف و غلبه بر سنت موجود بودند (ریچموند، ۲۰۲۰: ۱۶). این تعامل را می‌توان در سه سطح اصلی واژگان، اخلاق و کیهان‌شناسی تحلیل کرد.

ساده‌ترین و در عین حال مؤثرترین سطح، سطح زبانی بود. مانی برای انتقال مفاهیم انتزاعی و تازه‌اش، از واژگان پهلوی که برای مخاطبانش کاملاً آشنا و قابل‌فهم بود بهره گرفت. این کار دو هدف اصلی را دنبال می‌کرد: نخست، کاهش مقاومت اولیه در برابر ایده‌های نو و دوم، ایجاد حس مشروعیت و پیوستگی با سنت دینی ایران (کلباسی، ۱۳۸۶: ۸۲).

نکته کلیدی در اینجا آن است که مانی این واژگان را با معنایی تازه «بارگذاری» کرد. او از پوسته‌شنای یک کلمه برای انتقال مفهومی دگردیسی‌یافته سود جست. برای شنونده ایرانی، شنیدن نام «اهریمن»، مفهوم شر آشنا را تداعی می‌کرد، اما مانی به تدریج به او می‌آموخت که این اهریمن، آفریننده جهان ماده و دشمن مطلق خدای نور است. این فرایند که پژوهشگران آن را «ترجمه فرهنگی» می‌نامند، پلی بود برای گذار از درک سنتی به دریافت گنوسی (لیو، ۱۹۹۲: ۶۰؛ سوندرمن، ۲۰۰۹: ۹۸).

۱-۳. انگاره‌های اخلاقی و دوگانه‌انگاری اخلاقی: ایجاد حس پیوستگی ارزشی

در سطحی ژرف‌تر از واژگان، مانی از چارچوب اخلاقی آشنا در زروانی‌گری بهره جست تا جامعه مانوی را همچون جمعیتی پارسا و پرهیزگار معرفی کند. شکاف عمیق میان «راستی» و «دروغ» در زروانی‌گری، با اخلاق مانوی همخوانی چشمگیری داشت. در هر دو آیین، انسان در میدان نبردی اخلاقی قرار دارد و باید جانب خیر را بگیرد و از شر دوری گزیند.

۲-۳. برخی الگوهای کیهان‌شناختی: روایت آشنا با تفسیر افراطی و تند

اما شاید مهم‌ترین حوزه وام‌گیری که هوشمندی مانی را به بهترین شکل آشکار می‌سازد، قلمرو کیهان‌شناسی بود. او در اینجا از الگوی روایی آشنایی بهره گرفت، اما آن را به کلی بازتفسیر کرد. ایده «آمیختگی» دو اصل متضاد در برخی متون زروانی بازتاب یافته است. در آن دیدگاه، جهان ماده صحنه نبردی است که در آن نیروهای خیر و شر در هم تنیده شده‌اند. این مفهوم، زمینه‌ای بسیار مساعد برای پذیرش اسطوره آفرینش مانوی فراهم می‌آورد. در کیهان‌شناسی مانوی، «پادشاه تاریکی» که از وجود قلمرو نور بی‌خبر بود، به آن سرزمین هجوم می‌برد و باعث درهم‌آمیختگی و اسارت ذرات نور در جهان ماده می‌شود (لیو، ۱۹۹۲: ۶۵).

تعامل و وام‌گیری مانی از زروانی‌گری، فرآیندی سطحی و صرفاً تقلیدی نبود، بلکه راهبردی ارتباطی، پیچیده و چندلایه به‌شمار می‌رفت که پژوهشگران آن را «ترجمه فرهنگی» یا

«هم‌آمیزی هوشمندانه» می‌نامند (ریچموند، ۲۰۲۰: ۲۱؛ سوندرمن، ۲۰۰۹: ۱۰۰). او با بهره‌گیری از واژگان، چارچوب‌های اخلاقی و الگوهای روایی آشنا، پلی از اعتماد و فهم برای مخاطبان ایرانی ساخت. این پل به او اجازه داد پیام خود را بی‌آنکه فوری طرد شود، ارائه دهد.

۴. واژگان و اصطلاحات دینی در زورانی و مانویت

مانی نه تنها پیامبری آگاه به جهان، بلکه فردی با ویژگی‌های زبانی و ارتباطی بی‌نظیر بود. او به خوبی دریافت که برای ترویج اندیشه‌های محض و گنوسی خود در بستر فرهنگی ایران ساسانی، ناگزیر است از زبان و نمادهای آشنا برای مخاطبانش بهره‌گیرد تا با به‌کارگیری واژگان مشترک، حس آشنایی و مشروعیت بیافریند و مانویت را نه پدیده‌ای کاملاً بیگانه که سنتی دینی و معتبر معرفی نماید (ریچموند، ۲۰۲۰: ۱۶).

این فرآیند هوشمندانه «هم‌آمیزی»، موفقیت نخستین مانویت در گسترش در ایران را تضمین کرد، اما هم‌زمان، بذره‌های تقابل بنیادین را نیز افشاند؛ زیرا زمانی که مخاطب از پل می‌گذشت و با مقصد نهایی (جهان‌گریزی افراطی، شر مطلق و خدایی کاملاً متعالی) روبه‌رو می‌شد، تفاوت ژرف آن را با مبدأ خود درمی‌یافت. همین درک، همان نقطه‌ای بود که تعامل به تقابل بدل می‌گشت (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۹). این تقابل در نهایت به واکنش شدید روحانیون زرتشتی و حمایت‌های دولتی منجر شد که مانویت را یک تهدید جدی برای وحدت جهان‌بینی و ساختار اجتماعی امپراتوری ساسانی می‌دیدند (کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۹۰).

۴-۱. نام‌های الوهیت و نیروهای متعالی: بازآفرینی خدایان

کاربرد واژگان زروانی توسط مانی، شاهکاری ارتباطی به شمار می‌آید. این راهبرد که پژوهشگران آن را «هم‌آمیزی راهبردی» می‌نامند، به او امکان می‌داد تا:

۱. اعتماد نخستین را جلب کند: مخاطبان با شنیدن واژگان آشنا، احساس می‌کردند با سنتی دینی معتبر روبه‌رو هستند، نه فرقه‌ای بیگانه (ریچموند، ۲۰۲۰: ۱۶).
  ۲. مفاهیم پیچیده را ساده نماید: او با بهره‌گیری از واژگان موجود، نیاز به آموزش یک دستگاه زبانی کاملاً تازه را از میان برداشت (میلر، ۲۰۱۸: ۲۱۸).
  ۳. دعوت خویش را مشروعیت بخشید: با جای‌دادن آموزه‌های خود در قالب زبان مقدس ایرانی، بدان اعتبار تاریخی و فرهنگی می‌بخشید (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۸۱).
- نمونه‌ای از این راهبرد در بیان چند مفهوم کلیدی به شرح ذیل:

الف- «ایزد»

در زروانی‌گری: این واژه به معنای «شایسته پرستش» است و به آفریدگان نیکوی اهورامزدا مانند میترا، آذر و آناهیتا اطلاق می‌شود. آنها موجوداتی الهی و یاورند که در نظم کیهانی نقش آفرینی می‌کنند (حکمت، ۲/۱۳۶۹: ۵۴۵).

در مانویت: مانی این واژه را به‌گونه‌ای گسترده برای اشاره به تجلی‌ها یا «ایزدان نوری» خود به کار برد. نیروهایی چون «عقل بزرگ»، «روح زنده» و «فرشته امید» همگی با عنوان «ایزد» خوانده شدند (لیو، ۱۹۹۲: ۶۸). با به‌کارگیری واژه «ایزد»، مانی نیروهای الهی کاملاً تازه و گنوسی

خود را در چارچوبی آشنا و محترم برای ایرانیان جای داد. این کار سبب می‌شد که خدایان مانوی نه یک واردات بیگانه از سوریه یا هند، بلکه ادامه‌ای طبیعی از سنت الوهیت ایرانی به نظر آید (براندت، ۲۰۱۷: ۷۸).

ب- «اهورامزدا» و «اهریمن»

در زروانی‌گری: اهورامزدا خدای مطلق و خیر است و اهریمن (انگزه مینیو) نیرویی مخرب و دروغین که سرانجام شکست خواهد خورد. در تفسیر زروانی، این دو برادرانی هستند که از زروان زاده شده‌اند (مشکور، ۱۳۶۱: ۲۸۹).

در مانویت: مانی به ندرت از نام «اهورامزدا» برای خدای مطلق خود («پدر عظمت») سود جست، زیرا این نام بسیار با دین رسمی پیوند خورده بود (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۸)؛ اما او به‌طور فعال از واژه «اهریمن» برای نامیدن «پادشاه تاریکی» بهره گرفت. با این تفاوت که اهریمن مانوی دیگر نیرویی فرعی یا برادری ناخواسته نبود، بلکه اصلی ازلی، ابدی و مستقل به شمار می‌رفت که در قلمرو خود با خدا هم‌سنگ بود (گنولی، ۲۰۰۰: ۱۲۵). مانی با بزرگانگاری اهریمن و تبدیل او به اصلی مطلق برای شر، دوگانه‌انگاری زروانی را به اوج خود رساند و آن را به سامانی گنوسی دگرگون ساخت. او با پذیرش نام «اهریمن»، واقعیت شر را تأیید کرد، اما با تغییر ماهیت آن، پاسخی ریشه‌ای به مسئله شر ارائه داد (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۸).

ج- «دیو»

در زروانی‌گری: دیوها ارواح دروغین و مخالف اهورامزدا هستند. آنها نماد آشوب و ناپاکی به شمار می‌روند (مشکور، ۱۳۶۱: ۳۱۰).

در مانویت: این واژه به‌طور کامل برای توصیف موجودات و سپاه «پادشاه تاریکی» به کار گرفته شد. بار منفی آن کاملاً با دیدگاه مانوی همخوانی داشت و نیاز به بازتعریف عمیق نبود. این وام‌گیری مستقیم و بی‌چون‌وچرا، به تقویت تقابل اخلاقی در آیین مانی یاری رساند (میلر، ۲۰۱۸: ۲۱۵).

۲-۴. مفاهیم کیهان‌شناختی و (رویدادهای آخرالزمان): تغییر مقصد سفر روح

مانی برای توصیف سرنوشت جهان و انسان، از همان واژگان آشنا استفاده کرد، اما معنای نهایی آن‌ها را دگرگون ساخت. «بهشت» در باور زروانی «خانه سرود» نام داشت؛ جایگاهی نهایی که پس از عبور روان‌های نیک از پل چینود (دینا)، به عنوان پاداشی برای کردار نیک به دست می‌آمد (مشکور، ۱۳۶۱: ۳۲۵)؛ اما مانی مفهوم بهشت را به کلی دگرگون کرد: در اندیشه او، بهشت «پادشاهی نور» یا «سرزمین اصلی» است؛ یعنی همان جایگاهی که روح در آغاز از آن جدا شده. از این رو، هدف غایی نه دست‌یافتن به پاداشی تازه که «بازگشت» به خانه نخستین است (لیو، ۱۹۹۲: ۷۱). مانی با تبدیل بهشت از «آینده» به «گذشته»، سفر روح را از مسیری پیش‌رونده به سفری بازگشتی بدل ساخت. این تغییر ظریف اما ژرف، هدف رستگاری را از «پاداش‌گیری» به «رهایی» و «بازیابی هویت نخستین» دگرگون کرد (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۴۰؛ کلباسی، ۱۳۸۶: ۸۸). پژوهش‌های جدیدتر این فرآیند را به عنوان «یادآوری گنوسی» تحلیل می‌کنند که در آن،

رستگاری به معنای به خاطر آوردن و بازگشت به یک وضعیت ازلی است، نه کسب یک موهبت آتی (میلر، ۲۰۱۸: ۲۲۰). «دوزخ» نیز در زروانی‌گری «خانه دروغ» خوانده می‌شد؛ مکانی برای کیفر موقت روان‌های گناهکار، پیش از پالایش در روز رستاخیز (حکمت، ۲/۱۳۶۹: ۵۵۸)؛ اما در نگاه مانی، دوزخ چیزی جز همین جهان مادی نیست؛ زندانی تاریک که تن انسان نیز بخشی از آن است. دوزخ در این معنا، نه مکانی موقت برای کیفر که زندانی ابدی است که روح باید از آن «رهانیده» شود (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۸۰). در این نگاه، رنج انسان نه پیامد گناهان فردی که نتیجه اسارتی کیهانی در این زندان تاریک است (براندت، ۲۰۱۷: ۸۲). این رویکرد افراطی که در مطالعات اخیر به آن «بیماری شک و تردید شناخت هستی» اطلاق می‌شود، جهان ماده را ذاتاً ناکامل و سرنوشت آن را نابودی در نبرد نهایی می‌داند و رهایی را تنها راه گریز می‌شمارد (کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۹۵).

۳-۴. مفاهیم اخلاقی: تغییر میدان نبرد

این بازتعریف‌ها، دوگانه‌انگاری اخلاقی را نیز دگرگون ساخت. «راستی» و «دروغ» در زروانی‌گری: راستی، نظم کیهانی و حقیقت الهی بود که انسان با اعمال نیک خود به استواری آن یاری می‌رساند. دروغ، آشوب و گناه شمرده می‌شد که این نظم را می‌آزرد (حکمت، ۱/۱۳۶۹: ۲۱۰)؛ اما در مانوی‌گری، این واژگان با حفظ صورت، معنایی ژرف‌تر یافتند: «راستی» دیگر تنها یک نظم بیرونی نبود، بلکه خود «جوهر نور» در درون انسان به شمار می‌آمد. «دروغ» نیز صرفاً به کرداری نادرست اطلاق نمی‌شد، بلکه خود «جوهر تاریکی» و سراسر جهان مادی بود (بویس، ۱۳۷۵: ۱۳۵). از این رو، نبرد عمدتاً به کشمکش درونی برای رهانیدن نور از بند ماده بدل گشت. مانی با درونی کردن مفهوم راستی و دروغ، کانون توجه را از اخلاق اجتماعی و آیینی به «گنوسیسی» (شناخت) و خودشناسی معطوف کرد (کلباسی، ۱۳۸۶: ۹۰). در این نگاه، رستگاری تنها در گرو انجام اعمال نیک نبود، بلکه به «دانش» و آگاهی از ماهیت حقیقی خویشتن و جهان وابسته بود (براندت، ۲۰۱۷: ۸۵). این چرخش از «اخلاق کرداری» به «اخلاق شناختی»، یکی از اصلی‌ترین جنبه‌های الهیات مانوی است که پژوهشگران جدید آن را «انقلابی گنوسی» می‌نامند (میلر، ۲۰۱۸: ۲۲۰).

۵. انگاره‌های اخلاقی و دوگانه‌انگاری اخلاقی در آیین زروانی و مانویت

شکاف عمیق میان «راستی» و «دروغ» در زروانی‌گری، موازی‌ای نیرومند با اخلاق مانوی پدید می‌آورد. در هر دو آیین، انسان در میدان نبردی اخلاقی قرار دارد و باید جانب خیر را بگیرد و از شر دوری گزیند. با این حال، تحلیل ژرف‌تر نشان می‌دهد که این «تعامل اخلاقی» تنها پوسته‌ای مشترک است که هسته‌ای کاملاً متفاوت و حتی متضاد را در خود نهفته دارد. این مقاله استدلال می‌کند که اگرچه هر دو آیین در سطح «عمل» همانندی‌هایی دارند، اما در سطح «فلسفه اخلاق» و «هدف غایی» در تقابلی بنیادین جای می‌گیرند. اخلاق زروانی برای «حفظ و اصلاح» جهان طراحی شده، حال آنکه اخلاق مانوی برای «نجات و گریز» از آن سامان یافته است (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۵). برای درک ژرفای این تقابل، نخست باید نقاط مشترکی را که همچون پلی ارتباطی عمل می‌کردند، بازشناسیم.

۵-۱. دوگانه‌انگاری اخلاقی دروغ - اشته

هسته اخلاق در هر دو آیین بر شکاف مطلق میان «راستی» و «دروغ» استوار است. در زروانی‌گری، «اشه» (نظم کیهانی، حقیقت و خیر) است که اهورامزدا نماینده آن است. دروغ نیز آشوب، فریب و شر را نمایندگی می‌کند که اهریمن مروج آن است. مانی این چارچوب دوگانه‌انگارانه را به‌طور کامل پذیرفت و در آیین خود نیز پیروان را به انتخاب میان «فرزندان نور» و «فرزندان تاریکی» فراخواند (لیو، ۱۹۹۲: ۷۵). این زبان اخلاقی آشنا که پژوهشگران آن را «اخلاق دوگانه‌باور مشترک» می‌نامند، مانویت را به‌عنوان جنبشی اخلاقی، جدی و شایسته احترام در چشم جامعه ایرانی معرفی می‌کرد (سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۷؛ ریچموند، ۲۰۲۰: ۲۰).

۲-۵. ارزش‌های مشترک: پاکی، راستگویی و عدم آسیب

مفاهیمی چون صداقت، راستگویی، پرهیز از دروغ و حفظ پاکی، در هر دو دین ارزشی محوری دارند. یک زرتشتی موظف است آفریدگان نیکو (آتش، آب، خاک) را از آلودگی پاس دارد. یک مانوی نیز وظیفه دارد از هر عملی که به ذرات نوری اسیر در جهان آسیب می‌رساند، دوری کند (بویس، ۱۳۷۵: ۱۱۵). پیروان هر دو گروه می‌توانستند با رعایت اصول اخلاقی آشنا، خود را جزئی از جامعه‌ای مقدس بدانند، بی‌آنکه با فلسفه افراطی عمیق آن به‌طور کامل روبه‌رو شوند (لیو، ۱۹۹۲: ۷۸؛ ریچموند، ۲۰۲۰: ۲۰).

۳-۵. مسیره‌های متفاوت: تقابل در فلسفه اخلاق

نقطه عطف و تقابل اصلی، زمانی آشکار می‌شود که از پرسش «چه کاری باید انجام داد» به «چرا باید آن را انجام داد» گذر کنیم. فلسفه پشت این اعمال اخلاقی در دو آیین کاملاً متفاوت است. حفظ آفرینش در برابر رهایی نور: این مهم‌ترین تفاوت به شمار می‌رود. در زروانی‌گری: جهان ماده، آفرینش «خیر» و «نیک» اهورامزدا است. شر (اهریمن) نیرویی متجاوز و بیگانه است که به این آفرینش نیکو آسیب می‌زند؛ بنابراین، وظیفه اخلاقی انسان، یاری اهورامزدا در دفاع از آفرینش و پیروزی نهایی راستی بر دروغ است. اخلاق در این نگاه، کنشی فعال و سازنده برای اصلاح و تقدس‌بخشی به جهان به شمار می‌رود. هدف، «پیروزی در جهان» است (بویس، ۱۳۷۵: ۱۲۰؛ گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۵). در مانویت: جهان ماده، آفرینش «شر» و «پلید» پادشاه تاریکی است. این جهان زندانی است که ذرات نور الهی در آن اسیر شده‌اند؛ بنابراین، وظیفه اخلاقی انسان، مشارکت در رهایی ذرات نور از این زندان و گریز از دنیای ماده است. اخلاق در این نگاه، پرهیزگاران و رهایی‌بخش و برای فرار از جهان طراحی شده است. هدف، «نجات از جهان» است (گنولی، ۲۰۰۰: ۱۲۵؛ براندت، ۲۰۱۷: ۸۲).

۴-۵. نگاه به جهان ماده: فضای مقدس در برابر زندان کیهانی

این تفاوت در هدف، مستقیماً از نگاه متفاوت به جهان ماده سرچشمه می‌گیرد که پژوهشگران آن را «کیهان‌شناسی بدبینانه» در برابر «کیهان‌شناسی خوش‌بینانه» می‌نامند (کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۹۵).

نگاه زروانی: جهان ماده مقدس است. آتش، آب، خاک و گیاهان تجلی‌های خیر به شمار می‌روند و باید از آنها محافظت کرد. یک کشاورز با شخم زدن زمین، در نظم اشته مشارکت می‌کند و به گسترش زندگی و نیکی یاری می‌رساند (مشکور، ۱۳۶۱: ۳۳۰). نگاه مانوی: جهان ماده سرچشمه رنج و شر است. هر آنچه مادی است، بخشی از زندان تاریکی محسوب می‌شود. یک مانوی حتی در خوردن غذا نیز دچار تردید بود، زیرا می‌دانست که هضم و دفع غذا به معنای آزاد کردن ذرات نور از درون گیاهان و سپس رها کردن آنها در بدن (که خود نیز زندانی است) و در نهایت دفع آنها به دنیای ماده است (اردستانی رستمی، ۱۳۹۳: ۳-۳؛ Tardieu, 1981). و تکرار آن هر روز و هر روز دوری باطل از رنج را بوجود می‌آورد (لیو، ۱۹۹۲: ۸۰). این دیدگاه که به آن «بدبینی گنوسی» نیز می‌گویند، هرگونه فعالیت سازنده در جهان را بی‌معنا و حتی مضر می‌دانست و تنها هدف را رهایی از آن می‌شمرد (میلر، ۲۰۱۸: ۲۲۲).

۵-۵. نقش دانش: عمل درست در برابر گنوسیسی (دانش نجات‌بخش)

در زروانی‌گری: شناخت «راستی» (اشه) به «عمل درست» (اندیشه نیک، گفتار نیک، کردار نیک) می‌انجامد. دانش در این نگاه، ابزاری برای زندگی اخلاقی و مشارکت در نظم کیهانی است (بویس، ۱۳۷۵: ۱۳۰). در مانویت: «دانش» یا «گنوسیسی» خود نجات به شمار می‌رود. این دانش، آگاهی از ماهیت حقیقی خویش (روحی نورانی)، ماهیت جهان (زندانی تاریک) و داستان اسارت نور است. بی‌این گنوسیسی، هر عمل اخلاقی بی‌حاصل است. اخلاق در این نگاه، نتیجه و نشانه کسب این دانش رهایی‌بخش است، نه علت آن (سوندرمن، ۲۰۰۹: ۱۰۵؛ کلباسی، ۱۳۸۶: ۹۲).

۵-۶. نمود اجتماعی: ساختار جوامع اخلاقی

این تقابل فلسفی در ساختار اجتماعی جوامع دو آیین نیز به وضوح دیده می‌شود. جامعه زرتشتی جامعه‌ای یکپارچه است که همه اعضا در سطوح گوناگون، موظف به رعایت اصول اخلاقی برای مشارکت در نیکی جهانی هستند (حکمت، ۲/۱۳۶۹: ۵۶۰)؛ اما جامعه مانوی ساختاری دوگانه و هوشمندانه داشت که پژوهشگران آن را «مدل دوطبقه‌ای رهایی» می‌نامند (براندت، ۲۰۱۷: ۹۰).

برگزیدگان: این گروه نخبه، فلسفه افراطی مانویت را به‌طور کامل می‌پذیرفتند. آنها از گیاه‌خواری مطلق، باکرگی، فقر و نداشتن مالکیت پیروی می‌کردند تا به رهایی نور در خود و جهان یاری رسانند. آنان نماد کامل «فرار از جهان» بودند (لیو، ۱۹۹۲: ۸۵).

شنوندگان: این گروه اکثریت پیروان را تشکیل می‌دادند. آنها می‌توانستند ازدواج کنند، مالکیت داشته باشند و زندگی عادی پیش گیرند، اما موظف بودند نسخه‌ای تعدیل‌یافته از اخلاق را رعایت کنند: دروغ نگویند، گوشت نخورند و مهم‌تر از همه، به «برگزیدگان» خدمت کنند. با خدمت به برگزیدگان، آنان نیز در فرآیند نجات شریک می‌شدند (ریچموند، ۲۰۲۰: ۲۲). این ساختار دوگانه به مانی امکان می‌داد هم افراد جذب‌شده به اخلاق آشنا (شنوندگان) را در آیین خود نگاه دارد و هم هسته تندروی گنوسی (برگزیدگان) را حفظ کند. انگاره‌های اخلاقی مشترک میان زروانی‌گری و مانویت، شاهکار راهبردی مانی برای ایجاد تعامل اولیه بود. او با استفاده از زبان

آشنا «راستی» و «دروغ»، توانست دعوت خود را به‌عنوان جنبشی اخلاقی و جدی مطرح کند. این پل اخلاقی به او اجازه داد پایگاه اجتماعی خود را در ایران بنا نهد (میلر، ۲۰۱۸: ۲۱۵).

۶. برخی الگوهای کیهان‌شناختی در زورانیست و مانویت

ایده «آمیختگی اولیه» میان نور و تاریکی که در برخی متون زروانی بازتاب یافته، شباهتی چشمگیر با اسطوره آفرینش مانوی دارد. که در این بخش وجه مشترک و نقطه تقابل آن در مانوی و زروان بررسی می‌شود.

۱-۶. الگوی مشترک: روایت آمیختگی اولیه

هر دو نظام فکری، وضعیت کنونی جهان را نتیجه یک درگیری یا تعامل کیهانی اولیه میان دو اصل متضاد می‌دانند. این الگوی مشترک، مهم‌ترین نقطه تعامل کیهان‌شناختی میان آن‌ها به شمار می‌رود. در زروانی‌گری: در تفسیر زروانی، پس از زاده شدن اهورامزدا و اهریمن از زروان، آن دو برای چیرگی بر جهان با یکدیگر نبرد می‌کنند. اهریمن به آفرینش نیکوی اهورامزدا هجوم می‌برد و آن را با شر و آلودگی درمی‌آمیزد. این وضعیت که «آمیختگی» نامیده می‌شود، وضعیت کنونی جهان است؛ میدان نبردی که در آن نیروهای خیر و شر در هم تنیده شده‌اند (بویس، ۱۳۷۵: ۹۵؛ سیتی، ۲۰۱۵: ۵۷۶).

در مانویت: کیهان‌شناسی مانوی نیز با روایتی مشابه آغاز می‌شود، اما با تفاوتی بنیادین در منشأ تعامل. در آغاز، دو قلمرو کاملاً جدا و متضاد وجود داشت: «پادشاهی نور» و «قلمرو تاریکی». «پادشاه تاریکی» که از وجود نور بی‌خبر بود، به قلمرو نور هجوم برد (لیو، ۱۹۹۲: ۶۶). برای جلوگیری از آلودگی نور توسط تاریکی، «پدر عظمت» (خدای نور) تجلی‌هایی از خود را فرستاد که سرانجام اسیر و در ماده ترکیب شدند (براندت، ۲۰۱۷: ۷۸). این روایت نیز به «آمیختگی» کیهانی می‌انجامد، اما ماهیت این آمیختگی کاملاً متفاوت است؛ این یک فاجعه است، نه بخشی از یک نقشه الهی (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۷).

۲-۶. نقطه عطف تقابل: تفسیر ماهیت آمیختگی

اینجا جایی است که دو راه کاملاً از هم جدا می‌شوند. تفاوت در تفسیر چرایی و چگونگی وقوع این آمیختگی، هسته اصلی تقابل کیهان‌شناختی است.

در زروانی‌گری: آمیختگی، بخشی از یک نقشه الهی بزرگ‌تر است. اگرچه از «تردید» زروان سرچشمه گرفته، اما در چارچوب یک نبرد راهبردی جای می‌گیرد. جهان ماده، صحنه این نبرد است و هدف، پیروزی نهایی خیر در همین جهان. این یک وضعیت موقت و قابل حل به شمار می‌رود که در نهایت به «تجدید» و پاکسازی نهایی جهان منجر می‌شود (بویس، ۱۳۷۵: ۱۰۰؛ کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۸۵). در مانویت: آمیختگی یک «فاجعه کیهانی» و رویدادی غم‌انگیز است. این نه یک نقشه که هجومی ناخواسته و خشونت‌آمیز بود. اسارت نور در ماده، حادثه‌ای تلخ و غیرمنتظره است که تمام تاریخ را زیر تأثیر خود گرفته است. این حس بدبختی و فقدان که به آن «کیهان‌شناسی بدبینانه» نیز می‌گویند، عنصری عاطفی و نیرومند است که در زروانی‌گری

نشانی از آن نیست (گنولی، ۲۰۰۰: ۱۲۰؛ گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۳۸). این تفاوت، به دو نگاه کاملاً متضاد به جهان ماده انجامیده است:

۳-۶. سرنوشت نهایی: بازسازی جهان در برابر نابودی آن

این تقابل در تفسیر از آغاز و میانه، به طور طبیعی به تفاوت در سرنوشت نهایی جهان می‌انجامد. در اسطوره‌شناسی زروانی: پایان جهان «فرشگرد» یا «بازسازی نهایی» است. در این زمان، منجی (سوشیانت) ظهور می‌کند و اهریمن و نیروهایش را برای همیشه نابود می‌سازد. جهان ماده پاکسازی می‌شود و به حالت ایده‌آل و نیکوی نخستین خود بازمی‌گردد. دنیا نابود نمی‌شود، بلکه «تحول» می‌یابد و به ابدیت می‌رسد. پیروزی در این نگاه، پیروزی‌ای درون کیهانی است (بویس، ۱۳۷۵: ۱۴۰؛ کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۸۸). پایان جهان فرایندی از «نجات» و «جدایی» است. پس از تکمیل رهایی نور از طریق زندگی و مرگ «برگزیدگان»، آتش آخرالزمانی بزرگی برمی‌افروزد. این آتش، جهان مادی را یکسره می‌سوزاند و نابود می‌کند. آخرین ذرات نور آزاد می‌شوند و به «پادشاهی نور» بازمی‌گردند. دو قلمرو نور و تاریکی برای همیشه از هم جدا می‌شوند و به حالت اولیه خود بازمی‌گردند. پیروزی در این نگاه، پیروزی بر کیهان و راه‌گریز از آن است (سوندرمن، ۲۰۰۹: ۱۰۸؛ لیو، ۱۹۹۲: ۹۵).

۷. تقابل و بازتفسیر نظریه اصلی الهیات مانوی با زروانی‌گری

فرآیند «تعامل و وام‌گیری» که در بخش‌های پیشین تحلیل شد، تنها یک سکه بود. روی دیگر، یک «تقابل» بنیادین و یک «بازتفسیر افراطی» قرار دارد که هسته اصلی الهیات مانوی را شکل می‌دهد. مانی با نوعی استثنایی، از ابزارهای زبانی و کیهان‌شناختی زروانی‌گری برای انتقال پیام خود بهره برد، اما در عین حال، نظریه خود را بر پایه‌ای بنا نهاد که با جهان‌بینی زروانی در تضاد کامل قرار داشت (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۴۵). این مقاله استدلال می‌کند که این تقابل‌ها که در سه نقطه عطف نظریه‌ای متمرکز شده‌اند، مانویت را نه یک شاخه از زروانی‌گری، بلکه یک نظام الهیاتی کاملاً جدید و گنوسی معرفی می‌کند؛ نظامی که سرنوشت آن را در تقابل با دین رسمی ساسانی رقم زد (کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۹۸؛ حسینی، ۱۴۰۱: ۶۰).

۷-۱. ماهیت اصل مطلق (خداوند): از خدای شکاک تا خدای متعالی مطلق

این مهم‌ترین و بنیادی‌ترین نقطه تقابل است. نحوه تعریف خداوند، تمام ساختار کیهان‌شناختی و اخلاقی یک دین را تعیین می‌کند. از دیدگاه زروانی: در تفسیر زروانی، «زروان» یا «هورامزدا» اصل واحدی است که جهان، از جمله اهریمن، از آن سرچشمه گرفته است. اگرچه هورامزدا خیر مطلق است، اما وجود او در کنار اهریمن به‌عنوان برادر یا فرزند، ضعفی الهیاتی پدید می‌آورد: خدای مطلق «تردید» را تجربه کرده و به‌نوعی مسئول به وجود آمدن شر است. این الهیاتی «یک‌انگاره و دوگانه‌باور» است که در آن شر ریشه‌ای الهی دارد، هرچند ناخواسته باشد (بویس، ۱۳۷۵: ۵۲؛ گنولی، ۲۰۰۰: ۱۱۸). از دیدگاه مانی: مانی این ضعف را به‌کلی حذف کرد. در الهیات مانوی، «پدر عظمت» کاملاً از گوهر نور و خیر مطلق است. او با «پادشاه تاریکی» که اصل شر است، کاملاً جداست. این دو اصل، ازلی، ابدی و کاملاً متضادند و هیچ‌یک آفریننده دیگری

نیست. آنها دو گوهر متفاوت در دو قلمرو جداگانه‌اند که هرگز با یکدیگر نمی‌آمیزند، مگر در آن فاجعه کیهانی نخستین (لیو، ۱۹۹۲: ۶۸؛ گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۴۰). مانی با این کار، مسئله شر را نه با توجیه آن، بلکه با مطلق کردنش حل کرد. او با اعلام اینکه خدا و شر دو اصل کاملاً جدا هستند، خدا را از هرگونه مسئولیت در برابر وجود رنج و شر پاک ساخت. این گسستی کامل با زروانی‌گری است و دوگانه‌انگاری را از وضعیتی موقت در جهان به حقیقتی ابدی در کیهان دگرگون می‌کند. این بازتعریف ریشه‌ای که به آن «دوگانه‌انگاری استوار» می‌گویند، سنگ بنای الهیات گنوسی مانی است (براندت، ۲۰۱۷: ۸۰).

۲-۷. نقش و ارزش جهان ماده: از صحنه نبرد مقدس تا زندان کیهانی

از تقابل در ماهیت خدا، تقابل در ارزیابی جهان ماده نتیجه می‌شود. اینجا وارونگی کامل ارزشی رخ می‌دهد. از دیدگاه زروانی: جهان ماده، آفرینش «خیر» و «نیک» اهورامزدا است. این جهان، هرچند نبردگاهی است، اما ذاتاً مقدس به شمار می‌رود. وظیفه انسان، حفظ پاکی این آفرینش و یاری خداوند برای پیروزی نهایی در جهان است. هدف، اصلاح و تقدس‌بخشی به جهان است. آتش، آب، خاک و گیاهان، آفریدگان نیکو هستند که باید از آنها محافظت کرد (بویس، ۱۳۷۵: ۱۱۵؛ مشکور، ۱۳۶۱: ۳۳۵). این رویکرد که به آن «کیهان‌شناسی خوش‌بینانه» می‌گویند، جهان را به مثابه پروژه‌ای الهی می‌بیند که باید در آن مشارکت کرد (کریستین سن، ۲۰۱۱: ۱۸۵). از دیدگاه مانی: در مانویت، جهان ماده، آفرینش «شر» و «پلید» پادشاه تاریکی است. این جهان زندانی، دامی و غولی است که برای به دام انداختن و نگاه داشتن ذرات نور الهی آفریده شده. جهان ماده سرچشمه رنج است و ذاتاً پلید. وظیفه انسان، نه اصلاح جهان که «نجات» یا «رهایی» ذرات نوری اسیر در آن و گریز از این زندان است (لیو، ۱۹۹۲: ۸۸؛ براندت، ۲۰۱۷: ۸۵). این وارونگی ارزشی، اخلاق را از سازنده‌گرایی به رهایی‌گرایی دگرگون می‌کند. برای یک زرتشتی، خدمت به جهان خدمت به خداست. برای یک مانوی، رهایی از جهان، خدمت به خداست. این دیدگاه که به آن «کیهان‌شناسی بدبینانه» یا «دنیاگریزی گنوسی» می‌گویند، با رویکرد مثبت و تأییدگرایی زروانی در تضادی تمام‌عیار است و در پرهیزگاری‌های سخت مانویان به اوج خود می‌رسد (گاردنر، ۲۰۱۹: ۳۴۵؛ میلر، ۲۰۱۸: ۲۲۰).

۳-۷. شخصیت و جایگاه منجی: از سوشیانت آینده تا مانی، پیامبر خاتم

این تقابل، جنبه شخصی و جهان‌بینی مناقشه را به اوج خود می‌رساند و مستقیماً ساختار قدرت دینی در ایران ساسانی را به چالش می‌کشد. در سنت زروانی، «سوشیانت» منجی آینده‌ای است که در پایان زمان ظهور می‌کند و به زرتشت یاری می‌رساند تا پیروزی نهایی حاصل آید. او حلقه‌ای در زنجیره وحی است که به پیامبر اولیه (زرتشت) مشروعیت می‌بخشد. او زرتشت را جایگزین نمی‌کند، بلکه وعده او را تحقق می‌بخشد (بویس، ۱۳۷۵). مانی خود را «مهر نهایی» و «پیامبر خاتم» معرفی کرد که جایگاهی فراتر از زرتشت، بودا و عیسی دارد. او مدعی بود که پیام‌های پیشین ناقص، محلی یا تحریف‌شده بوده و او با آوردن «دانش کامل» آنها را به اوج خود می‌رساند. او خود را اتمام و تکمیل‌کننده همه ادیان می‌دانست (آسیموف، ۱۳۷۰). این ادعای

برتری، چالشی جدی برای ساختار دینی و روحانی رسمی ساسانی بود. مانویت را به‌عنوان رقیبی ایدئولوژیک معرفی می‌کرد که نه تنها با دین رسمی هم‌صدا نبود، بلکه آن را ناقص و ناکامل می‌دانست. این ادعا، مانی را نه یک اصلاح‌طلب بلکه فردی انقلابی نشان می‌داد که جایگاه زرتشت و موبدان را یکسره زیر سؤال می‌برد. تحلیل این سه نقطه عطف دیدگاه نشان می‌دهد که رابطه مانویت با زروانی‌گری، رابطه‌ای استادانه از «هم‌آمیزی» است که به «تقابل» بنیادین می‌انجامد. مانی با استفاده از زبان و نمادهای آشنا، پلی برای ورود به ذهنیت ایرانی ساخت، اما این پل به قلمروی کاملاً متضاد رهنمون می‌شد. او با رادیکال کردن دوگانه‌انگاری، با وارونه کردن ارزش جهان ماده و با ادعای منجی‌گری شخصی، در واقع «آنتی‌تزی» کامل برای الهیات غالب زمان خود پدید آورد. مانویت پاسخی رادیکال به پرسش‌هایی بود که زروانی‌گری آنها را به‌طور کامل حل نکرده بود؛ پرسش‌هایی چون مسئله شر، رنج انسان و سرنوشت جهان. در نهایت، همین تقابل رویکردی بود که سرنوشت مانویت را در ایران رقم زد. این بازتفسیر بنیادی، آیین مانی را به دینی جهانی و جذاب برای آنان که از جهان خسته شده بودند تبدیل کرد، اما هم‌زمان آن را به تهدیدی جدی برای ایدئولوژی رسمی ساسانی و ساختار اجتماعی-سیاسی‌اش بدل ساخت. مانویت با الهام از زبان زروانی، به آن پشت کرد و این رویارویی، سرانجام به محکومیت و اعدام خود مانی و سرکوب پیروانش انجامید. او با استفاده از ابزارهای بومی، ساختمانی نو ساخت که بنای آن بر خلاف بنای بسترش بود.

از نگاه کلی

محور مقایسه	آیین زروانی (سنت ایرانی)	آیین مانوی
۱. دوگانه‌انگاری	اخلاقی و درون‌کیهانی: نبرد خیر و شر در درون یک جهان ذاتاً نیک.	هستی‌شناختی و رادیکال: دو قلمرو کاملاً جدا و متضاد نور و تاریکی
۲. جهان مادی	آفریده‌ی نیک و میدان نبرد مقدس: باید از آن محافظت و پاکسازی کرد.	آفریده‌ی شر و زندان: باید از آن نجات یافت و رها شد. ((هدف: فرار از جهان
۳. نقش نجات	بازسازی جهان (فرشکرد): پیروزی نهایی خیر در همین جهان.	وبرانی جهان و بازگشت به نور: نجات به معنای نابودی جهان مادی و بازگشت به قلمرو نور
۴. جایگاه دانش	ابزاری برای عمل اخلاقی: دانش، راهنمای «گفتار و کردار نیک» است.	خود نجات‌بخش (گنوسیسی): دانش رازآلود ذات روح و جهان، خود باعث رهایی است.

۸. نتیجه

تحلیل شاخص‌ها و نمودهای زروانی در آیین مانوی نشان می‌دهد که رابطه میان این دو نظام فکری، صرفاً یک رابطه ساده تأثیر و تأثر نیست، بلکه دیالکتیکی پیچیده از تعامل و تقابل است. مانی، با نبوغ خود در آمیختن اندیشه‌های گوناگون، با درکی عمیق از فرهنگ و دین ایران باستان، از واژگان، الگوهای اخلاقی و برخی انگاره‌های کیهان‌شناختی زروانی به‌عنوان ابزاری برای انتقال پیام خود بهره گرفت. این «تعامل» به او امکان داد با مخاطبان ایرانی ارتباط برقرار کند و دعوت خود را در قالبی قابل‌فهم و ظاهراً آشنا عرضه دارد. با این حال، او در همان حال با بازتفسیر بنیادی این مفاهیم در چارچوب گنوسی دوگانه‌انگارانه، «تقابلی» بنیادین با هسته زروانی‌گری پدید آورد. مانی با بهره‌گیری از نبوغ الهیاتی خود، مفاهیم کلیدی زروانی را برگرفت

و آنها را از طریق «عدسی گنوسی» بازتاباند. این فرآیند، تصویری را که از ابتدا می‌شناختیم، یکسره دگرگون ساخت. نگاه منفی به جهان ماده، مفهوم خدایی کاملاً متعالی و جدا از شر و ادعای منجی‌گری شخصی، مانویت را به آیینی کاملاً متمایز و در بسیاری از جنبه‌ها متضاد با زروانی‌گری بدل ساخت. بنابراین، مانویت نمونه‌ای برجسته از چگونگی شکل‌گیری یک دین جهانی از دل یک سنت محلی است؛ فرآیندی که در آن وام‌گیری فرهنگی و خلاقیت راهبردی دست‌درست هم می‌دهند تا پدیده‌ای نوین آفریده شود. او با استفاده از پل زبان زروانی، مخاطب را به سوی قلعه‌ای کاملاً جدید با بنای گنوسی رهنمون شد. تحلیل رابطه میان آیین مانوی و زروانی‌گری، از ساده‌نگاری نخستین (مانویت به‌عنوان فرقه‌ای زروانی) به درکی پیچیده‌تر از «هم‌آمیزی» و «تقابل» انجامید؛ اما برای درک ژرف‌ترین ماهیت این رابطه، باید لایه‌ای دیگر به تحلیل افزود؛ مانویت صرفاً سیستم ترکیبی نیست، بلکه بازتفسیری گنوسی از زروانی‌گری است. این بازتفسیر هوشمندانه به آیین او جذابیتی جهانی بخشید؛ زیرا داستان اسارت و رهایی روح، داستانی فراتر از مرزهای ایران بود که با هر انسانی که در جهان احساس غربت می‌کرد، هم‌نوا می‌شد. از سوی دیگر، همین بازتفسیر بنیادین، مانویت را به «آنتی‌تری» غیرقابل تحمل برای دین رسمی ساسانی تبدیل کرد. با وارونه کردن ارزش جهان ماده و به چالش کشیدن جایگاه زرتشت، مانی نه تنها فرقه‌ای نو ساخت که انقلابی فکری برپا کرد که سرانجام با سرکوبی خشونت‌آمیز روبه‌رو شد. میراث او، شاهکاری از بازتفسیر گنوسی است که نشان می‌دهد چگونه می‌توان با ابزارهای سنت، به ساختمانی کاملاً نو و متضاد دست یافت. مانی با بهره‌گیری از نبوغ الهیاتی خود، مفاهیم کلیدی زروانی را برگرفت و آنها را از طریق «عدسی گنوسی» بازتاباند. این فرآیند، تصویری را که از ابتدا می‌شناختیم، یکسره دگرگون ساخت.

از نگاه کلی

محور مقایسه	آیین زروانی (سنت ایرانی)	آیین مانوی
۱. دوگانه‌نگاری	اخلاقی و درون‌کیهانی: نبرد خیر و شر در درون یک جهان ذاتاً نیک.	هستی‌شناختی و رادیکال: دو قلمرو کاملاً جدا و متضاد. نور و تاریکی.
۲. جهان مادی	آفریده‌ی نیک و میدان نبرد مقدس: باید از آن محافظت و پاکسازی کرد.	آفریده‌ی شر و زندان: باید از آن نجات یافت و رها شد. (هدف: فرار از جهان)
۳. نقش نجات	بازسازی جهان (فرشکرد): پیروزی نهایی خیر در همین جهان.	ویرانی جهان و بازگشت به نور: نجات به معنای نابودی جهان مادی و بازگشت به قلمرو نور.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

منابع

اردستانی رستمی، حمیدرضا. (۱۳۹۳)، مانی شاهنامه زروانیست. پژوهشنامه‌ی ادب حماسی، سال دهم، شماره هیجدهم.

اردستانی رستمی، حمیدرضا، اسطوره‌های ایرانی؛ برآیند دگرگونی‌های اجتماعی و جغرافیایی، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، س ۱۱- ش ۴۰ پاییز، صص ۳۵-۷۳.

- اردستانی رستمی، حمیدرضا، مانی شاهنامه زروانیست، پژوهشنامه ادب حماسی، سال دهم، شماره هجدهم، پاییز وزمستان ۱۳۹۳، صص ۱۱-۴۲.
- اسدی، وحید، حسنی، میرزا محمد، زرین کوب، روزبه، زروان باوری در کیش مانوی، پژوهش‌های ادیبانی، سال هشتم، شماره پانزده، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۱۸۵-۲۱۰.
- اسماعیلپور، ابوالقاسم مهرافروز، ناهید، «بازتاب گنوسیزم در اندیشه‌ی ثنویت آیین مانی»، دومین کنفرانس بین‌المللی ادبیات و زبان‌شناسی، تیرماه ۱۳۹۶.
- آسیموف، ایوان. (۱۳۷۰). تاریخ ادیان بزرگ جهان. ترجمه منوچهر بزرگمهر. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- آسیموف، موریس. (۱۳۷۰). مانی و دین مانوی. ترجمه منوچهر بزرگمهر. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- افراسیاب پور، علی اکبر، ریشه‌های عرفانی در اساطیر ایران، فصلنامه تخصصی عرفان، سال ششم، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۸۹، صص ۱-۳۲.
- اکبری، امیر، اندیشه‌های عرفانی در اعتقادات مانوی، فصلنامه تخصصی عرفان، سال چهارم، شماره ۱۵، بهار ۱۳۸۷، صص ۱۲۱-۱۳۸.
- بویس، م. (۱۳۷۵). تاریخ زرتشتیان (ج. بدخشی، مترجم). انتشارات امیرکبیر.
- بویس، ماری. (۱۳۷۵). تاریخ ادیان ایران زرتشتی و آیین مانی. ترجمه ابوالحسن سروقدی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بویس، مری. (۱۳۷۵). تاریخ زرتشتی. ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پورداد، علیرضا. (۲۰۱۸). «ایدئولوژی دوقطبی و سیاست خارجی ساسانیان». فصلنامه مطالعات تاریخ ایران، ۱۲(۳)، ۳۹-۶۰.
- جعفری فرشته، عامری، محسن، آیین گنوسی و تاثیر آن بر عقاید عارفان مسلمان، پژوهشنامه مذاهب اسلامی، سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۴۳-۱۵۹.
- حسینی، پژمان. (۱۴۰۰). «تحلیل گفتمان مانویت در متون پهلوی: رویکردی به سنت‌سازی استراتژیک». فصلنامه پژوهش‌های ادیان و عرفان، ۹(۳)، ۳۵-۶۰.
- حسینی، پژمان. (۱۴۰۱). «مناقشه بر سر میراث: تحلیل گفتمان مانویت و بازتولید معنا در فرهنگ ساسانی». فصلنامه مطالعات فرهنگی دوره باستان، ۷(۲)، ۴۳-۶۵.
- حسینی، سید توفیق، زرینکوب، روزبه، مانی: مصلح گنوسی یا پیامبر مانوی، تاریخ ایران: شماره ۲۱(۷۹/۵)، زمستان ۹۵-۹۶ بهار ۱۳۹۶، صص ۴۱-۵۷.
- حکمت، ابوالحسن. (۱۳۶۹). دوگانه‌نگاری در تاریخ ایران. تهران: انتشارات سمت.
- دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال دوازدهم، شماره بیست، ۱۳۹۲.
- رحمانی، امینه، حاج ابراهیمی، طاهره، لاجوردی، فاطمه، ایو اسحاق لور یدگاه مانیمستله شر از دید بررسی مسئله شر از دیدگاه مانی و اسحاق لوریا، مجله معرفت ادیان، سال شانزدهم، شماره چهارم، پیاپی ۶۴، پاییز ۱۴۰۴، صص ۹۷-۱۱۶.
- رفیعی، سارا. (۱۴۰۱). «نقش تقدیرگرایی زروانی در ساختار اداری دوره ساسانی». مجله پژوهش‌های تاریخی، ۲۵(۱)، ۸۱-۱۰۰.
- رنجبر، پروین، حامدی، زهرا رسولی، علی، در آمدی بر اندیشه دینی ایرانیان باستان، فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ، سال پانزدهم، شماره ۵۸، بهار ۱۳۹۹.
- زرینکوب، روزبه، حسینی، سید توفیق، ریشه‌های گنوسی اسطوره آفرینش در کیش مانوی، تاریخ ایران: دوره ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۱-۲۷.
- زتر، آر. سی، (۱۳۸۹)، طلوع و غروب زردشتی‌گری. ترجمه تیمور قادری موسسه: تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شاهبازی، رضا. (۱۳۹۱). «زروانی‌گری: بررسی یک جریان فکری در ایران باستان». مجله پژوهش‌های تاریخی، ۴(۱)، ۲۵-۴۸.

شرو، پرورس اوکتور (۱۳۸۲)، عناصر ایرانی در آیین مان، ترجمه محمد شکر فومشی. چاپ اول. تهران: انتشارات طهوری.

شریفی، یاسر، حاجیان، فرخ، مطالعه تطبیقی کیش مانی با سایر مکاتب گنوسی از منظر کیهانشناسی و خدانشناسی، مجله مطالعات ایرانی، صص ۹۱-۱۱۳.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، (۱۳۵۸)، الملل و النحل، مقدمه و حواشی و تعلیقات محمدرضا جلال نائینی، تهران، اقبال.

صادقی اول، هادی، محسنی، حسین، تحلیل استعاره صلح و نوعدوستی در نظریه دولت آیینی مانی، فصلنامه دولت پژوهی، سال هشتم، شماره ۲۹، بهار ۱۴۰۱، صفحات ۱۵۱-۱۸۸.

صادقی، محسن. (۱۳۹۸). «عقلانی‌سازی اسطوره در الهیات زروانی». فصلنامه فلسفه دین، ۹(۲)، ۱۰۵-۱۲۰. صص ۸۰-۱۰۸.

عنبری، امید گل، عزیزی فر، امیرعباس، بازتاب باورهای زروانی در قصه‌های عامیانه مکتوب ایرانی مورد پژوهانه: دارابنامه و قصه حمزه، تاریخ ایران: دوره ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۵۱-۷۶.

کلباسی، مریم. (۱۳۸۶). «مانی و سنت گنوسی». فصلنامه هنر و مردم، ۱۵(۵۹)، ۷۲-۸۹. کیوانپور، مرجان، نگاهی به زروان اسطوره و بررسی کیهان شناخت زروانی بر اساس سه متن پهلوی گزیده، بندهش های زادسپرم و مینوی خرد، دو فصلنامه تخصصی پژوهشنامه فرهنگ و زبانهای باستانی، سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۷.

مالمیر، محمد ابراهیم، یوسفی سحر، ثنویت قدرت در بن مایه‌های تثلیث «اوستا»، معرفت ادیان، سال دهم، شماره اول، پیاپی ۳۷، زمستان ۱۳۹۷، صص ۶۵-۸۳.

محمودآبادی، سیداصغر. ریسی، فاطمه (۱۳۸۹)، مانویت اولین تحول فکری در بنیاد دینی ساسانیان، تاریخ، دوره ۵، شماره ۱۶.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۶۱). تاریخ ادیان. جلد اول: از آغاز تا ظهور اسلام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

منتظری، سید سعیدرضا، زروان در گذر تاریخ، میثاق امین - فصلنامه پژوهشی اقوام و مذاهب، سال چهارم، شماره پانزدهم، پاییز ۱۳۸۹، صص ۱۳۷-۱۶۳.

یوهانان، آبراهام، آموزه‌های مانی درباره آغاز جهان، ترجمه حمیدرضا اردستانی رستمی، فصلنامه چندیشاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز، سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۹۸، صص ۱۰۷-۱۱۵.

Aasimov, Ivan. (1991). History of the World's Great Religions. Translated by Manuchehr Bozorgmehr. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].

Aasimov, Morris. (1991). Mani and the Manichaean Religion. Translated by Manuchehr Bozorgmehr. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].

Afsareh Pour, Ali Akbar. (2010). Rish-ha-ye 'Erfani dar Asatir-e Iran [Mystical Roots in Iranian Myths]. Faslnameh-ye Tas'holi-ye 'Erfan [Specialized Journal of Mysticism], 6(24), pp. 1-32. [In Persian].

Akbari, Amir. (2008). Andishe-ha-ye 'Erfani dar E'tedādāt-e Māni [Mystical Ideas in Manichaean Beliefs]. Faslnameh-ye Tas'holi-ye 'Erfan [Specialized Journal of Mysticism], 4(15), pp. 121-138. [In Persian].

Al-Asma'ilpour, Abolqasem Mehravaz. (2017). "Bāztab-e Gnosisizm dar Andishe-ye Sonnīti-ye Āyin-e Māni" [The Reflection of Gnosticism in the Dualistic Thought of Manichaeism]. Dovomin Konferāns-e Beynolmelali-ye Adabiyāt va Zābān Shenāsi [Second International Conference of Literature and Linguistics], Tir 1396. [In Persian].

Anabari, Omid Gol; Azizi Far, Amirabbas. (2020). "Bāztab-e Bāvār-hā-ye Zervāni dar Qesah-hā-ye 'Āmiyāneh-ye Maktub-e Irāni: Mord-e Pāyāneh:

- Darāb-nāmeḥ va Qesah-e Hamzeh” [The Reflection of Zervanite Beliefs in Written Iranian Folk Tales: A Case Study: Darāb-nāmeḥ and Qesah-e Hamzeh]. *Tāriḫ-e Irān* [History of Iran], 13(1), pp. 51-76. [In Persian].
- Ardestani Rostami, Hamidreza. (2014). “Māni-ye Shāhnāme-ye Zervānisti” [Mani, the Zervanite Shahnameh]. *Pajuheshnameh-ye Adab-e Hamāsi* [Journal of Epic Literature], 10(18), pp. 11-42. [In Persian].
- Ardestani Rostami, Hamidreza. (2014). *Asurahā-ye Irāni; Barāyand-e Taghīrgāhi-hā-ye Ejtemā’i va Joghrafiāyi* [Iranian Myths; The Outcome of Social and Geographical Changes]. *Faslnameh-ye Adabiyāt-‘Erfān va Asurah Shenāsi* [Journal of Literature-Mysticism and Mythology], 11(40), pp. 35-73. [In Persian].
- Asadi, Vahid; Hassni, Mirza Mohammad; Zarrinkub, Roozbeh. (2020). *Zervān Bāvāri dar Kish-e Māni* [Zervanite Beliefs in the Manichaean Religion]. *Pajuhesh-hā-ye Eddāni* [Religious Studies], 8(15), pp. 185-210. [In Persian].
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Boyle, Mary. (1996). *History of Iranian Religions: Zoroastrianism and Manichaeism*. Translated by Abolhassan Servoghian. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].
- Boyle, Mary. (1996). *History of Zoroastrianism*. Translated by Hassan Anousheh. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].
- Boyle, Mary. (1996). *The History of the Zoroastrians*. Translated by J. Badkashi. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].
- Brandt, A. (2017). *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christensen, P. (2011). *The Iranian World: From Ancient Empires to Modern Republics*. London: Routledge.
- Gardner, I. (2019). "The Universal Prophet: Mani's Synthesis of World Religions." *Journal of Late Antiquity*, 12(2), 321-345.
- Gnoli, G. (2000). "Zoroaster in History." In *Zoroastrian and Iranian Studies*, 115-132. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers.
- Gnoli, Gherardo. (2000). "Zoroaster in History". In *Philologia et Linguistica: Gherardo Gnoli, Maria Vittoria Fontana, and Biagio De Simone (eds.)*, IsMEO, Rome.
- Hosseini, Payman. (2021). “Tahlil-e Goftermān-e Māniyat dar Matn-hā-ye Pahlavi: Rāh-e Andisheh be Senet-sāzi-ye Strātejik” [Discourse Analysis of Manichaeism in Pahlavi Texts: A Move Towards Strategic Tradition-Making]. *Faslnameh-ye Pajuhesh-hā-ye Addyan va ‘Erfān* [Journal of Studies on Religions and Mysticism], 9(3), pp. 35-60. [In Persian].
- Hosseini, Payman. (2022). “Monāqesh bar Mirāth: Tahlil-e Goftermān-e Māniyat va Bāz-tolid-e Ma’nā dar Farhang-e Sāsāni” [A Dispute over Heritage: Discourse Analysis of Manichaeism and the Reproduction of Meaning in Sasanian Culture]. *Faslnameh-ye Motā’alehāt-e Farhangi-ye Dowre-ye Bāstān* [Journal of Ancient Cultural Studies], 7(2), pp. 43-65. [In Persian].
- Hosseini, Seyed Tofiq; Zarrinkub, Roozbeh. (2016). “Mālih-e Gnosisi ya Paymābar-e Māni” [The Gnostic Reformer or the Prophet Mani]. *Tāriḫ-e Irān* [History of Iran], 21(5/79), pp. 41-57. [In Persian].
- Jafari Farashteh, Amir; Mohsen, Amini. (2016). “Āyin-e Gnosis va Tasir-e Ān ‘alā ‘Aqā’id-ye ‘Ārefān-e Mosalman” [The Gnostic Religion and its

- Influence on the Beliefs of Muslim Mystics]. *Pajuheshnameh-ye Mazhab-hā-ye Eslāmi* [Journal of Islamic Sects], 3(5), pp. 143-159. [In Persian].
- Johanan, Abraham. (2019). "Āmūzhesh-hā-ye Māni darbāre-ye Āghāz-e Jahān" [Mani's Teachings on the Origin of the World]. Translated by Hamidreza Ardestani Rostami. *Jondishapur* [Journal], Shahid Chamran University of Ahvaz, 5(20), pp. 107-115. [In Persian].
- Kalbasi, Maryam. (2007). "Māni va Senet-e Gnosis" [Mani and the Gnostic Tradition]. *Honar va Mardom* [Art and People], 15(59), pp. 72-89. [In Persian].
- Khatami, Abolhassan. (1990). *Dovganegāri dar Tārikh-e Iran* [Dualism in the History of Iran]. Tehran: Entesharat-e Sāzmān. [In Persian].
- Kiyānpour, Marjan. (2021). "Negāhi be Zervān-ye Asurah va Barresi-ye Keyhān Shenāsī-ye Zervāni bar Asās-e Seh Matn-e Pahlavi: Gozideh, Bandesh-hā-ye Zād-e Aspm, va Mānī-i Kherad" [A Look at the Mythical Zervan and a Study of Zervanite Cosmology Based on Three Pahlavi Texts: Gozideh, Bundahishn, and Mānī-i Kherad]. *Dov Fasnameh-ye Tas'holi-ye Pajuheshnameh-ye Farhang va Zābān-hā-ye Bāstān* [Bimonthly Specialized Journal of Ancient Culture and Languages], 2(1), pp. 1-17. [In Persian].
- Klassen, Peter. (2009). "Dualism". In *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 5, pp. 511-517.
- Lieu, Samuel N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*. Manchester: Manchester University Press.
- Mahmoudabadi, Seyed Asghar; Reyisi, Fatemeh. (2010). *Māniyat: Avvalin Taghyir-e Fe'kri dar Beniyād-e Dini-ye Sāsāniyān* [Manichaeism: The First Intellectual Change in the Religious Foundation of the Sasanians]. *Tārikh* [History], 5(16), pp. 1-12. [In Persian].
- Malmir, Mohammad Ebrahim; Yoosefi Saahr, Sogand. (2018). *Sonit-e Qadaret dar Benāmeh-hā-ye Taslīs "Avesta"* [Dualism of Severity in the Trinitarian Elements of the Avesta]. *Ma'refat-Addyan* [Journal of Religious Knowledge], 10(37), pp. 65-83. [In Persian].
- Mashkur, Mohammad Javad. (1982). *Tārikh-e Addyan* [History of Religions]. Vol. 1: From the Beginning to the Advent of Islam. Tehran: Entesharat-e 'Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Mazdarani, Mohammad ibn Abdolkarim. (1979). *Al-Milal wa al-Nihal*. Introduction, notes, and appendices by Mohammadreza Jalal al-Din al-Na'ini. Tehran: Eqbal. [In Persian].
- Miller, S. (2018). "Strategic Syncretism: Manichaean Persuasion in Late Antiquity." *Journal of Early Christian Studies*, 26(2), 205-228.
- Montazeri, Seyed Saeed Reza. (2010). *Zervān dar Gozar-e Tārikh* [Zervan in the Course of History]. *Me'thāq-e Amīn* [Covenant of Faith], 4(15), pp. 137-163. [In Persian].
- Pur Davoud, Alireza. (2018). "Id'iyoloji-e Doqatbi va Siāsāt-e Khārejī-ye Sāsāniyān" [Dualistic Ideology and the Foreign Policy of the Sasanians]. *Fasnameh-ye Motā'alehāt-e Tārikh-e Irān* [Journal of Iranian Historical Studies], 12(3), pp. 39-60. [In Persian].
- Rafii, Sara. (2022). "Nokh-e Taghdigarāyi-ye Zervāni dar Sakhtar-e Edāri-ye Dowre-ye Sāsāni" [The Role of Zervanite Determinism in the Administrative Structure of the Sasanian Period]. *Majalleh-ye Pajuhesh-hā-ye Tārikhi* [Journal of Historical Studies], 25(1), pp. 81-100. [In Persian].

- Rahmani, Amina; Hajj Ebrahim, Tahereh; Lajvardi, Fatemeh. (2025). "Ayoe Es'hāq Luryā; Negāh-e Māni be Mas'ale-ye Shar" [Isaac Luria; Mani's View on the Problem of Evil]. *Ma'refat-Addyan [Journal of Religious Knowledge]*, 16(4), 64, pp. 97-116. [In Persian].
- Ranjbar, Parvin; Hamidi, Zahra; Rasouli, Ali. (2020). *Yāmand bar Andishe-ye Dini-ye Irāniyān-e Bāstān [An Introduction to the Religious Thought of Ancient Iranians]*. *Pajuheshnameh-ye Tārikh [Research Journal of History]*, 15(58), pp. 1-12. [In Persian].
- Reat, Ludo. (2001). "Mani's Religious Background". In G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. Harvard University Press.
- Richmond, K. (2020). "Prophetic Competition in Late Antique Iran: Mani and the Zoroastrian
- Sadeghi Olfat, Hadi; Mohseni, Hossein. (2022). "Tahlil-ye Estereh-ye Solh va No'-doosti dar Nazriye-ye Dowlat-Āyini-ye Māni" [Analysis of the Metaphor of Peace and Goodwill in Mani's Theory of the Religious State]. *Faslnameh-ye Dowlat Shenāsi [Journal of Studies on the State]*, 8(29), pp. 151-188. [In Persian].
- Sadeghi, Mohsen. (2019). "Aqlānī-sāzi-ye Asurah dar Elāhiāt-e Zervāni" [Rationalization of Myth in Zervanite Theology]. *Faslnameh-ye Falsafe-ye Din [Journal of Philosophy of Religion]*, 9(2), pp. 105-120. [In Persian].
- Shahbazi, Reza. (2012). "Zervānigāri: Barreshi-ye Yek Jarayān-e Fe'kri dar Irān-e Bāstān" [Zervanism: A Study of an Intellectual Current in Ancient Iran]. *Majalleh-ye Pajuhesh-hā-ye Tārikhi [Journal of Historical Studies]*, 4(1), pp. 25-48. [In Persian].
- Shervin, Pourvartoct. (2003). *Anāsir-e Irāni dar Āyin-e Mān [Iranian Elements in the Manichaeen Religion]*. Translated by Mohammad Shokri Foomeni. Tehran: Entesharat-e Tahoori. [In Persian].
- Shirazi, Yaser; Hajjani, Forough. (2016). "Motā'aleh-ye Tābi'i-ye Kish-e Māni ba Sāyer Maktabāt-e Gnosisi az Negāh-e Keyhān Shenāsi va Khodā Shenāsi" [A Comparative Study of the Manichaeen Religion with other Gnostic Schools from the Perspective of Cosmology and Theology]. *Majalleh-ye Motā'alehāt-e Irāni [Journal of Iranian Studies]*, pp. 91-113. [In Persian].
- Siti, M. (2015). "The Concept of Time in Zoroastrianism and Its Influence on Manichaeen Cosmogony." *Iranian Studies*, 48(4), 567-582.
- Sundermann, W. (2009). "Mani, the Apostle of Jesus Christ: The Iranian Background of Manichaeism." In *Iranian Studies*, 42(1), 95-112.
- Sundermann, Werner. (2009). "Manicheism ii. Manichean Mythology". In *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition.
- Sundermann, Werner. (2012). "The Origin of Manichaeism in Light of the Aramaic Texts from Turfan". In *Iranian Studies*, vol. 45, no. 5, pp. 679-693.
- Tardieu, Michel, (1981), *Manichaeism*, Translated by M.B. DeBevoise, Chicago: University of Illinois Press.
- Zarrinkub, Roozbeh. (2015). *Māni: Mālih-e Gnosisi ya Paymābar-e Māni [Mani: The Gnostic Reformer or the Prophet Mani]*. *Tārikh-e Irān [History of Iran]*, 21(5/79), pp. 41-57. [In Persian].
- Zarrinkub, Roozbeh; Hosseini, Seyed Tofiq. (2016). "Rish-hā-ye Gnosisi-ye Asurah-ye Afarinesh dar Kish-e Māni" [Gnostic Roots of the Creation Myth in the Manichaeen Religion]. *Tārikh-e Irān [History of Iran]*, 21(5/79), pp. 41-57. [In Persian].

- Zarrinkub, Roozbeh; Hosseini, Seyed Tofiq. (2020). "Rish-hā-ye Gnosisi-ye Asurah-ye Afarinesh dar Kish-e Māni" [Gnostic Roots of the Creation Myth in the Manichaean Religion]. *Tārikh-e Irān* [History of Iran], 13(1), pp. 1-27. [In Persian].
- Zarrinkub, Roozbeh; Hosseini, Seyed Tofiq. (2020). *Mālih-e Gnosisi ya Paymābar-e Māni* [The Gnostic Reformer or the Prophet Mani]. *Tārikh-e Irān* [History of Iran], 21(5/79), pp. 41-57. [In Persian].
- Zenner, Walter P. (2010). *The Dawn and Dusk of Zoroastrianism*. Translated by Timur Ghaadri. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir. [In Persian].
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Brandt, A. (2017). *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christensen, P. (2011). *The Iranian World: From Ancient Empires to Modern Republics*. London: Routledge.
- Gardner, I. (2019). "The Universal Prophet: Mani's Synthesis of World Religions." *Journal of Late Antiquity*, 12(2), 321-345.
- Gnoli, G. (2000). "Zoroaster in History." In *Zoroastrian and Iranian Studies*, 115-132. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers.
- Gnoli, Gherardo. (2000). "Zoroaster in History". In *Philologia et Linguistica: Gherardo Gnoli, Maria Vittoria Fontana, and Biagio De Simone (eds.)*, IsMEO, Rome.
- Klassen, Peter. (2009). "Dualism". In *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 5, pp. 511-517.
- Lieu, Samuel N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*. Manchester: Manchester University Press.
- Miller, S. (2018). "Strategic Syncretism: Manichaean Persuasion in Late Antiquity." *Journal of Early Christian Studies*, 26(2), 205-228.
- Reat, Ludo. (2001). "Mani's Religious Background". In G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. Harvard University Press.
- Richmond, K. (2020). "Prophetic Competition in Late Antique Iran: Mani and the Zoroastrian
- Siti, M. (2015). "The Concept of Time in Zoroastrianism and Its Influence on Manichaean Cosmogony." *Iranian Studies*, 48(4), 567-582.
- Sundermann, W. (2009). "Mani, the Apostle of Jesus Christ: The Iranian Background of Manichaeism." In *Iranian Studies*, 42(1), 95-112.
- Sundermann, Werner. (2009). "Manicheism ii. Manichean Mythology". In *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition.
- Sundermann, Werner. (2012). "The Origin of Manichaeism in Light of the Aramaic Texts from Turfan". In *Iranian Studies*, vol. 45, no. 5, pp. 679-693.
- Tardieu, Michel, (1981), *Manichaeism*, Translated by M.B. DeBevoise, Chicago: University of Illinois Press.